

Franse koningsresidentie in Parijs als voorbeeld voor Kampen?

Ofwel de 'weggeredeneerde' luchtbogen die de Bovenkerk ooit daadwerkelijk heeft bezeten

door Theo van Mierlo

De Kamper burgertrots was in de 14de eeuw zo groot, dat het stadsbestuur voor de bouw van het majestueuze priesterkoor van de St. Nicolaaskerk, de lokalisering en vorm van de Koornmarktspoort en het uiterlijk van het Raadhuis het Île de la Cité - de residentie van de Franse koningen, een eiland gelegen in de Seine in Parijs - als voorbeeld nam. Dit is althans het beeld dat de lezer krijgt bij het bestuderen van het bij uitgeverij Waanders verschenen boekwerk *Bouwen in Nederland, 600-2000* (Zwolle 2007).

Het hierin geschetste beeld met betrekking tot het Île de la Cité als voorbeeld voor Kampen is niet nieuw. Het werd reeds uitgebreid uiteengezet in de in 1994 verschenen dissertatie van de Duitser Leonhard Helten onder de titel *Kathedralen für Bürger*, geheel gewijd aan de middeleeuwse Bovenkerk. De door Helten in zijn dissertatie naar voren gebrachte theorieën werden echter niet algemeen overgenomen. Met het verwoorden in *Bouwen in Nederland* van zijn theorie dat het Kamper stadsbestuur zich heeft laten inspireren door de residentie van de Franse koningen krijgt deze bredere aandacht en kan bij de lezer de indruk ontstaan dat zijn visie onomstreden is.

Reden derhalve om deze theorie eens nader onder de loep te nemen. Te meer omdat de kern van de theorie voornamelijk gestoeld is op de aanname dat bij het hoogkoor van de Bovenkerk luchtbogen bewust achterwege zijn gelaten, terwijl de rekeningen van de kerkmeesters van deze kerk onomwonden aantonen dat de Bovenkerk in de middeleeuwen wel degelijk van luchtbogen was voorzien. Daartoe zal eerst de theorie zoals verwoord in *Bouwen in Nederland* en uitgewerkt in Heltens dissertatie uiteengezet worden. Vervolgens worden de belangrijkste bouwstenen voor deze theorie kritisch beschouwd en zal uitvoerig stilgestaan worden bij de luchtbogen die het

hoogkoor van de Bovenkerk eens omringden. Tot slot zal de waarde van de theorie van het Île de la Cité als inspiratie voor Kampen worden bepaald.¹

Bouwen in Nederland

In het in 2007 verschenen *Bouwen in Nederland, 600-2000* wordt de geschiedenis van de architectuur geschetst van de vroege middeleeuwen tot en met de 20ste eeuw, zoals die zich heeft ontwikkeld op het grondgebied van het huidige Nederland.² In tegenstelling tot voorgaande boekwerken over architectuur en bouwen in Nederland, staan in dit boek niet de bouwstijlen als belangrijkste identificatiemiddel centraal. Uitgangspunt zijn de veranderende functies en de ontwikkeling van de verschillende soorten gebouwen die daaruit zijn voortgekomen, kortweg aangeduid als de typologie van de gebouwen. Hoewel het kloelke boekwerk van 688 pagina's werd gepresenteerd als het nieuwe standaardwerk over bouwen in Nederland, is het dit toch niet echt geworden. Door de omvangrijke tijdspanne van anderhalf millennium, de diversiteit aan te bespreken bouwengroepen, de aanmerkelijke niveau- en behandelingsverschillen ten aanzien van bijvoorbeeld rubricering en gedetailleerdheid en de veelheid en diversiteit aan auteurs, bleek het Nederlandse bouwen zich niet in het keurslijf van een standaardwerk te laten dwingen, zo concludeerde een recensent in het *Bulletin* van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB). Een andere recensent vroeg zich - terecht - af voor wie dit boek nu eigenlijk bedoeld is: kunst- en architectuurhistorici, studenten, of het geïnteresseerde lekenpubliek? Hoe geleerd ook, het is geen naslagwerk omdat bijvoorbeeld een zakenregister, maar ook een uitgebreide literatuurlijst ontbreekt. Maar het is ook geen populair-wetenschappelijk overzicht, omdat daarvoor te veel lastige materie als bekend wordt verondersteld, aldus de recensent. Kortom, een boek met veel tegenstrijdigheden, voer voor liefhebbers en architectuurhistorici, een titanenarbeid waar de samenstellers geen volledige grip op hebben kunnen houden, een uitdaging om te bestuderen en om op een aantal punten te herzien.³

Middeleeuws Kampen in *Bouwen in Nederland*

In *Bouwen in Nederland*, dat is onderverdeeld in een vijftal perioden (600-1100; 1100-1500; 1500-1800; 1800-1900; 1900-2000), komt Kampen eigenlijk alleen substantieel voor in de periode 1100-1500 en dan met name in relatie tot de St. Nicolaas- of Bovenkerk.⁴ De redactie voor deze periode werd gevoerd door A.J.J. Mekking. Mekking leverde samen met L. Helten (beiden aanhangers van de zogenaamde architectuur-iconologie; zie kadertekst) ook het

Gezicht op Bovenkerk en Koornmarktspoort. Foto Theo van Mierlo.

merendeel van de bijdragen voor deze periode. Het totaal van de aan Kampen gerelateerde beschrijvingen behelst hoofdzakelijk de in de inleiding beschreven theorie (hoewel in het boek niet als een theorie verwoord), dat het stadsbestuur voor de bouw van het majestueuze priesterkoor van de St. Nicolaaskerk, de lokalisering en vorm van de Koornmarktspoort en het uiterlijk van het Raadhuis het Parijse Île de la Cité als voorbeeld nam. De lezer krijgt deze visie al gelijk aan het einde van de inleiding voor deze periode gepresenteerd in een afzonderlijk kader waarin de drie bewaard gebleven stadspoorten van Kampen, en de Koornmarktspoort in het bijzonder, centraal staan. We lezen er onder meer:

‘De imposante rechthoekige poort met hoogoprijzend schilddak en poortdoorgang kwam wellicht nog bij de vervanging van de houten omwalling door een stenen stadsmuur in 1337 tot stand, om vijftig jaar later van twee zware ronde torens met even hoge puntige spitsen op de buitenhoeken te worden voorzien. Tezamen met het slanke gotische, luchtboogloze eenbeukige koor van de ongeveer gelijktijdig gebouwde Bovenkerk, vanaf de IJssel gezien direct links ervan boven de huizen van

de kade oprijzend, zorgen de contouren van de Koornmarktspoort voor een stadssilhouet, dat sterke parallellen vertoont met dat van het Ile de la Cité, de residentie van de Franse koningen in Parijs. Daar bevond zich direct bij de Ste. Chapelle, die in haar eenbeukige opzet, de specifieke uitwerking van de polygonale oostelijke sluiting en het bewust ontbreken van luchtbogen met het koor van de Bovenkerk correspondeert, een soortgelijke poort met twee door spitsen bekroonde ronde torens ter weerszijden van een met overdwars geplaatst schilddak afgesloten rechthoekig middendeel. Deze hoofdlijnen van het aanzicht van het vorstelijk eiland in de Seine waren aan de oevers van de IJssel ongetwijfeld bekend. Deze overeenkomst tussen Parijs en Kampen, die pas door de verbouwing van de Koornmarktspoort op het eind van de veertiende eeuw tot stand kwam, was dan ook vermoedelijk bewust gezocht en gekozen. Temeer daar bij de Bovenkerk aanvankelijk wel, naar bisschoppelijk Keuls voorbeeld, aan een krans van luchtbogen was gedacht, die uiteindelijk ten gevolge van een planwijziging na 1369, naar vorstelijk Parijs' voorbeeld, toch achterwege bleven. Het maakt duidelijk, hoe hoog het zelfbewustzijn van de burgerij van de Hanzestad inmiddels gestegen was, dat men meende zich met koningen te kunnen meten.⁵

Op andere plaatsen in het hoofdstuk wordt het hierboven beschreven beeld nader geïllustreerd of aangevuld. Zo noemen de auteurs onder het hoofdstuk 'Bouwheer, bouwmeester en bouwpraktijk', wanneer zij het hebben over de betekenis van bouwmeesters in een stad in de 14de eeuw, de plannen in Kampen het meest ambitieus, 'de enige stad in onze contreien, waar het na Utrecht tot het ontstaan van een bouwloods komt'. We lezen hier hoe bouwmeester Rutger uit Keulen voor Kampen kathedrale vormen meebracht en daartoe vermoedelijk ook de vakbekwame kenners van zulke kathedrale vormen. Zoals bekend, kreeg Rutger in 1369 de opdracht te bouwen aan zowel de Boven- als de Buitenkerk. Uit het toen met hem gesloten werkverdrag blijkt dat de bouwmeester in beide gevallen niet alleen voor het toezicht over de bouw, maar ook voor het vervaardigen van het bouwplan verantwoordelijk was. Dit zou geschieden volgens een door de kerkmeesters van tevoren bepaalde vorm; het praktisch oplossen van constructieve problemen kwam voor rekening van de bouwmeester, maar het model dat hij te volgen had, werd door zijn opdrachtgevers vastgelegd. Er stonden hun daarbij, om redenen van prestige, enige zeer specifieke voorbeelden voor ogen, zo kunnen we lezen.⁶ Elders, onder het hoofdstuk 'De kathedrale Gotiek', lezen

we dat de kerkmeesters oorspronkelijk behalve een kooromgang rond het koor, eveneens luchtbogen wilden aanbrengen. Maar met de aanstelling van Rutger werd tot wijziging van de plannen besloten. Niet meer de - inmiddels wat verouderde - Franse hooggotische koningskathedraal werd tot uitgangspunt genomen, maar niet minder dan de Sainte-Chapelle, de door de Franse koning Lodewijk IX de Heilige (1226-1270) gestichte paleiskapel, waarin enige relieken van Christus' doornenkroon werden bewaard. Om die reden bleef het luchtboogstelsel uiteindelijk toch achterwege - trekbalen namen de functie van de luchtbogen over - en werd de met een netgewelf overdekte koorlantaarn verder verhoogd, waardoor deze steilere proporties verkreeg en meer op het nieuwe beoogde voorbeeld geleek. De overeenkomst met de situatie in Parijs werd tezelfdertijd nog eens versterkt door de verbouwing van de Koornmarktspoort, waarvan de nieuwe bekapping sterke overeenkomsten vertoonde met die van een poortgebouw op het Île de la Cité.⁷

Detail van een miniatuur van de maand juni in *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, gemaakt door de gebroeders Van Limburg. We zien hier de ommuurde Île de la Cité, de koninklijke residentie, met rechts de hoog oprijzende Sainte-Chapelle (zonder luchtbogen) en links van het midden de twee topgevels van de Grand-Salle, die als voorbeeld voor het Kamper Raadhuis gediend zouden hebben.

Architectuur-iconologie

Aart Mekking en Leonhard Helten behoren tot een groep van architectuurhistorici die hun onderzoek verrichten vanuit de zogenaamde architectuur-iconologie. In deze architectuur-iconologische benadering wordt het gebouw zelf als volwaardige en voornaamste bron gehanteerd.⁸ De rol van de opdrachtgever bij de keuze van het architectonische concept en de gebruikte bouwvormen zijn hierbij van wezenlijk belang. Daar waar in de traditionele architectuurhistorie vooral stilistische aspecten als belangrijk worden gezien, zonder dat van een zekere betekenis sprake is, spelen bij de architectuur-iconologie begrippen als betekenis en symboliek de belangrijkste rol. Vanuit het inzicht dat de architectuur niet alleen door middel van de vormen te doorgronden is, vormt de architectuur-iconologie dé methode bij uitstek om te achterhalen om welke historische, religieuze, politieke en kerkpolitieke redenen architectonische concepten en (soms) vormen werden toegepast in de bouwkunst van de middeleeuwen. De in dit artikel centraal staande theorie met betrekking tot Kampen is vanuit deze benadering ontstaan. De basis voor deze stroming is met name gelegd door de Duitser Günter Bandmann met zijn in 1951 verschenen boek *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. In Nederland vormt Mekking, van 1990 tot 2005 hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, de grote stimulator van de architectuur-iconologie; Helten, tegenwoordig hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, is één van zijn trouwe volgelingen. De uitgeverij Clavis, Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst, door Mekking in het leven geroepen, biedt met name een podium voor aanhangers van de architectuur-iconologie.

Nieuwe inzichten en methoden, die wetenschappers noodzaken om hun methodische uitgangspunten opnieuw te analyseren en soms drastisch te wijzigen, worden zelden zonder slag of stoot aanvaard. Studies, geschreven vanuit de methode van de architectuur-iconologie, konden en kunnen dan ook nog veelvuldig op tegenreacties rekenen. Deels heeft dit te maken met het feit dat in de architectuur-iconologie zo veel nadruk op het gebouw als belangrijkste bron wordt gelegd, dat andere bronnen nog wel eens geminacht worden, of dat onderbouwing van conclusies via bronnen niet altijd als een noodzaak wordt gezien. Daardoor zijn eindconclusies lang niet altijd overtuigend en soms zelfs onjuist.⁹

De visie van het Île de la Cité als voorbeeld voor Kampen wordt gecompliceerd in het hoofdstuk 'Stedelijke profane architectuur'. Want als de auteurs van dit hoofdstuk, naast Mekking in dit geval D.J. de Vries, het Kamper middeleeuwse raadhuis beschrijven, concluderen zij dat dit gebouw opnieuw duidelijk maakt hoezeer de opkomende IJsselstad zich met de groten van Europa wilde meten. 'Zoals we hebben gezien, werd bij de Bovenkerk en de Koornmarktspoort namelijk voor de vormgeving een motief genomen van het koninklijke Ile de la Cité in Parijs. De gevelopbouw van de zogenaamde Grand-Salle du Palais van de Franse koning is overgenomen voor de zijfaçade van de zetel van de Kampense burgerij: een door hoekarkelto-rentjes geflankeerde driehoekige topgevel met twee rondvensters, die door een daar tegenaan geplaatste schoorsteen in tweeën wordt gedeeld', aldus de auteurs.¹⁰ Zij gaan er daarbij van uit dat de huidige noord- en zuidgevel dus van vóór de brand van 1543 dateren.

Ten aanzien van het Kamper Raadhuis wordt in hetzelfde hoofdstuk gemeld dat de hoofdopzet en de onderbouw van het hele huidige Oude Raadhuis nog teruggaat op het midden van de 14de eeuw. Daarmee is het naast het oudste 'complete' raadhuis van ons land dat staat in Sluis en pas uit 1396 dateert, het enige 14de-eeuwse raadhuis. Ook lezen we dat na de brand van 1543 de hoofdopzet van het gebouw uit het midden van de 14de eeuw behouden bleef: een gedrongen rechthoekig bouwwerk van twee verdiepingen onder een rijzig zadeldak tussen twee driehoekige topgevels vol kantelen, met een toren halverwege één der lange zijden en de hoofdingang met buitentrap aan de zijde tegenover de toren, die zich zodoende tegen de achtergevel bevond.¹¹ Dit laatste is overigens een foute conclusie. De hier bedoelde ingang, sinds 2008 weer aangebracht, moet niet gezien worden als de oorspronkelijke ingang. Gezien het ontbreken van een inwendig trappenhuis, mag aangenomen worden dat deze zich oorspronkelijk - toen het gebouw rondom nog vrij stond en de bebouwing waaruit vanaf de 16de eeuw het Nieuwe Raadhuis is gegroeid er nog niet was - tegen de smalle zuidgevel bevonden zal hebben. Daarmee voldeed het Oude Raadhuis aan het gangbare laatmiddeleeuwse hoofdtype: een langwerpige stadshuis met een tussen twee topgevels gevat zadeldak. Het raadhuis was in feite een groter stadshuis, een woning van alle burgers tezamen. Het had de vorm van een langgerekt rechthoekig gebouw met de (hoofd)ingang aan één van de smalle zijden. Het belangrijkste verschil met de gewone burgermanswoning bestond vaak uit de toevoeging van een toren aan één der lange zijden of op de hoeken.¹² Met de oorspronkelijke ingang aan de zuidzijde sluit het Kamper raadhuis naadloos aan bij deze omschrijving.

De oudste afbeelding van het Oude Raadhuis, met de karakteristieke noordgevel. Links nog net zichtbaar de spits van de Schepentoren en rechts de bordestrap. A. Beerstraten, circa 1665, geaquarelleerde tekening. Collectie Stadsarchief Kampen.

Op enkele andere plaatsen in het hoofdstuk over de periode 1100-1500 komen we Kampen en in het bijzonder de Bovenkerk opnieuw tegen. Zo lezen we dat Kampen de eerste stad was die een kooromgang realiseerde; iets wat tot dan toe voorbehouden was aan kathedralen en kapittelkerken. Het kan dan ook gezien worden als een beslissende emancipatoire stap van de burgerij om deze ook bij een parochiekerk toe te passen. Eveneens is het de Bovenkerk waar in het laatste kwart van de 14de eeuw voor het eerst in Nederland het netgewelf zijn intrede deed.¹³ En ook de Borentoren passeert de revue. Daterend uit het laatst van de 13de eeuw, combineert deze toren een moderne gotische vormtaal met een nog vrij traditionele opbouw in vier kubusvormige geledingen van vrijwel gelijke doorsnee, die door vrij uniforme spitsboognissen worden geleed. Ten onrechte wordt echter gesteld dat de huidige bekroning, een van een vierkant tot achtkant ingesnoerde naaldspits van hout en lood, beschouwd kan worden als de standaardvorm van torenhelmen in Noord-Nederland uit de vroeg-gotische periode.¹⁴ Dat een

dergelijke spits als typisch vroeg-gotisch gezien kan worden is juist, alleen mag deze conclusie niet voor de Bovenkerk getrokken worden, aangezien de huidige spits pas in 1807-1808 werd aangebracht. Tot dan toe was de toren, in ieder geval vanaf de mogelijke verhoging met een vierde geleding in de jaren zestig van de 16de eeuw, voorzien van een laag tentdak.¹⁵ Hoe de torenspits er vóór het midden van de 16de eeuw heeft uitgezien blijft in het ongewisse.¹⁶

De onjuiste constatering met betrekking tot zowel de hoge torenspits van de Bovenkerk als de oorspronkelijke ingang van het Oude Raadhuis, maar ook een aantal hieronder nog te bespreken onjuistheden doen vermoeden dat niet altijd recente literatuur met betrekking tot Kampen is geraadpleegd. Om nog met één voorbeeld af te sluiten: wanneer in de eerder genoemde kadertekst over de Kamper stadspoorten wordt gesteld dat het rechthoekige middendeel van de Koornmarktspoort met hoog oprijzend schilddak en poortdoorgang wellicht werd gebouwd bij de vervanging van de houten omwalling door een stenen stadsmuur in 1337, gaan de auteurs wel erg ver voorbij aan wat wij tegenwoordig over de Kamper stadsmuren weten. De veronderstelling dat in 1337 een houten omwalling - waarvan het bestaan tot op de dag van vandaag niet is aangetoond - werd vervangen door een stenen stadsmuur gaat terug op publicaties van bijvoorbeeld Nanninga Uitterdijk en Ennema uit respectievelijk 1878 en 1946.¹⁷ Uit opgravingen is het bestaan van een stadsmuur aan het einde van de 13de eeuw echter onomstotelijk aangetoond en in literatuur uit de jaren negentig van de vorige eeuw beschreven.¹⁸

Leonhard Helten en zijn 'Kathedralen voor Burgers'

Het in *Bouwen in Nederland* verwoorde idee dat het Parijse Île de la Cité als voorbeeld heeft gediend voor het Kamper stadsbestuur is volledig gebaseerd op de in 1994 onder auspiciën van Clavis (Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst) verschenen publicatie *Kathedralen für Bürger. Die St. Nikolauskirche in Kampen und der Wandel architektonischer Leitbilder städtischer Repräsentation im 14. Jahrhundert*.¹⁹ Dit ruim 170 pagina's omvattende en rijk geïllustreerde boekwerk, geheel gewijd aan onze Bovenkerk, vormt de handelseditie van de studie waarop Leonhard Helten in 1990 promoveerde aan de universiteit van het Duitse Marburg. Het is een ouderwetse kunsthistorische vliegreis door de wereld van de internationale gotiek, waarbij boven Kampen in duikvlucht op de St. Nicolaas- of Bovenkerk wordt neergedaald, aldus recensent Paul Rosenberg in het *Bulletin* van de KNOB.²⁰ Hoofddlijn van de studie is de

- overigens reeds bekende - connectie tussen de koorpartij van de Bovenkerk en de domkerken van Keulen en Praag. Die hoofdlijn is gebaseerd op de aanbestedingscontracten van de twee belangrijke bouwmeesters die in de 14de eeuw aan de Kamper parochiekerk hebben gewerkt: een contract uit 1351 met mr. Herman de Steenbicker (uit Keulen) en zijn broer, van wie de naam niet is overgeleverd, en een contract uit 1369 met mr. Rutger van Keulen, zoon van de Dombouwmeester Michael, die via diens zwager geparenteerd is aan de Parlers, misschien wel de belangrijkste Duitse architectenfamilie in de 14de eeuw. Helten werkt in zijn publicatie de connecties van de koorpartijen nauwgezet uit en laat door vergelijking van pijlerbasementen, collonetten, venstertraceringen en gewelfsystemen zien dat hij een scherp oog heeft voor bouwkundige details en architectonische kenmerken en hun onderlinge overeenkomsten en verschillen. De in 1351 en 1369 afgesloten werkovereenkomsten worden uitvoerig door Helten geanalyseerd. Vooral op basis van de werkovereenkomst met Rutger uit 1369 tracht Helten aannemelijk te maken dat de invloed van de opdrachtgevers op de architectuur groter was en die van de uitvoerende architect kleiner dan tot nu toe veelal werd aangenomen. In de passage waarin wordt gesteld dat de bouwmeester de St. Nicolaaskerk dient te 'feysierne ende to berichten [ontwerpen en leiding geven] in der meyster vorme ende ghevoeghe' doelt 'meyster' volgens Helten niet op Rutger, maar op de kerkmeester. Een visie die overigens (nog steeds) niet algemeen wordt gedeeld, ook al wordt deze, zoals we al zagen, wel verwoord in *Bouwen in Nederland*.²¹ Maar Helten vergelijkt ook uitvoerig de Boven- en Buitenkerk met elkaar, om zo vast te kunnen stellen wat Rutgers bijdrage aan de Buitenkerk is geweest.²²

Daarnaast maakt Helten talrijke nevenuitstapjes, waarin in de optiek van de eerder genoemde recensent Rosenberg een groot aantal architectuurhistorische vraagstukken worden 'opgelost' en waarvan de conclusies vraagtekens oproepen. Als voorbeeld van een dergelijk uitstapje noemt hij de uitvoerige uiteenzetting waarin Helten tracht aan te tonen dat de broer van de in 1351 tot bouwmeester aangestelde mr. Herman geïdentificeerd kan worden als mr. Gerlach, die in de periode 1331-1349 werkte aan de Dom van Straatsburg en daarmee feitelijk belangrijker wordt dan zijn broer Herman.²³ Rosenberg vraagt zich af of met dergelijke hoogst pretentieuze maar slecht onderbouwde conclusies het onderzoek naar de middeleeuwse architectuur een dienst wordt bewezen. En dat geldt in het bijzonder voor Heltens theorie inzake de overeenkomsten met het Île de Cité. Bij deze iconologische duiding van het Kamper Ijsselfront raakt de Duitse architectuurhistoricus 'ontketend',

aldus de niets aan duidelijkheid overlatende conclusie van Rosenberg.²⁴ En inderdaad lijkt het er op dat Helten alles uit de kast haalt om zijn theorie aannemelijk te maken. Tijd dus om daar nader op in te gaan.

Helten en Île de la Cité

Aanvankelijk moet men in Kampen met de aanstelling van mr. Herman de Steenbicker en zijn broer de Keulse Dom als voorbeeld voor ogen hebben gehad. Een hoogkoor geflankeerd door luchtbogen was aanvankelijk dan ook zeker bedoeld, aldus Helten. Tussen de daken van de kooromgang van de Bovenkerk bevinden zich namelijk voetstukken van luchtbogen. Het zijn juist deze voetstukken die in het verleden tot een discussie hebben geleid over de vraag of de Bovenkerk nu wel of geen luchtbogen heeft gehad. Een discussie die straks nader aan bod komt. Ook in het onder leiding van Rutger van Keulen gerealiseerde hoogkoor zijn veel stijlovereenkomsten met de koren van vooral de Keulse en de Praagse Dom terug te vinden, zo weet Helten met talrijke vergelijkingen duidelijk te maken.²⁵ Denk alleen al aan het netgewelf in het hoogkoor van de Bovenkerk, dat een kopie vormt van dat in de St. Vitusdom in Praag.

Volgens Helten moeten de Kamper kerkmeesters ten aanzien van de positionering van het nieuw te bouwen koor van de Bovenkerk duidelijk de Keulse Dom voor ogen hebben gehad, waarvan het hoog oprijzende koor samen met de vieringtoren²⁶ van de even verderop gelegen Groß St. Martin, het Keulse stadsfront domineert. En zien we in Kampen niet hetzelfde? Het is hier het koor van de Bovenkerk dat het stadsfront domineert, samen met stroomafwaarts het Raadhuis (de Nieuwe Toren rekenen we hier als niet-middeleeuws even niet mee) en de Buitenkerk. Ijkkpunten in het stadsbeeld, die met elkaar verbonden worden door een stadsmuur met rechthoekige stadspoorten. Met Keulen als beginpunt en Kampen als eindpunt langs Rijn en IJssel is nergens een dergelijk zo nadrukkelijk op de rivier georiënteerde presentatie van de stad terug te vinden. Helten ziet hierin dan ook een duidelijke bevestiging van de stelling dat we Kampen kunnen zien als de Noordzeehaven van Keulen.²⁷

Toen met de bouw van het nieuwe koor werd begonnen, was volgens Helten een volledige nieuwbouw van de kerk niet het doel van de opdrachtgevers. Kerkship, dwarsschip en toren bleven onveranderd. Alleen de oostwand van het dwarsschip zou, als aansluiting op het nieuwe koor, aanzienlijk aangepast worden. Het nieuwe koor diende enkel een veranderde presentatie van de kerk richting de IJssel. Dit werd in de visie van Helten nog versterkt

Detail stadsaanzicht van Keulen. Anton Woensam, houtsnede. 1531. Rechts van het midden het hoogkoor van de Dom met erachter het kerschip in aanbouw. Links van het midden, hoog oprijzend, de vieringtoren van de stroomopwaarts van de Dom gelegen Groß St. Martin.

door het feit dat tegelijkertijd een nieuw raadhuis werd gebouwd en de twee belangrijkste poorten langs de IJssel, de Vispoort en Koornmarktspoort, werden aangepast. De laatste werd in de tweede helft van de 14de eeuw van de twee ronde hoektorens voorzien, terwijl de Vispoort naar voorbeeld van de Koornmarktspoort werd omgebouwd of misschien zelfs nieuw gebouwd. Daarmee werd het beeld van een stad achter een langgerekte stadsmuur nadrukkelijk veranderd en het stadsfront door beide poorten, de Bovenkerk en het Raadhuis in de hoogte geaccentueerd. In het nu nog bestaande ensemble van de Koornmarktspoort met daar achter hoog oprijzend het koor van de Bovenkerk, zónder luchtbogen, ziet Helten overduidelijk een overeenkomst met het Palais de la Cité, oftewel de residentie van de Franse koningen te Parijs, gesitueerd op een eiland in de Seine.²⁸

Helten wijst op duidelijke overeenkomsten tussen het beeld dat we kennen van de Franse koningsresidentie en de Kamper situatie. Als eerste de positie van de hoofdpoort van het ommuurde complex ten opzichte van de koninklijke kapel met een hoog oprijzend éénschepig koor zónder luchtbogen met noordelijk daarvan een tweede poort, volgens Helten te vergelijken met de Vispoort, zoals te zien op een 17de-eeuwse kopergravure. Maar ook de overeenkomst van met name de noordgevel van het Kamper Raadhuis met de gevels van de Grand-Salle van het paleis, zoals die te zien zijn op de minia-

Uitzicht op het Palais de la Cité te Parijs. Jean Boisseau, kopergravure 1640. Centraal de Sainte-Chapelle met links en rechts daarvoor twee toegangspoorten en geheel rechts de Grand-Salle.

tuur van de maand juni van de gebroeders Van Limburg in het beroemde getijdenboek van de hertog van Berry uit het begin van de 15de eeuw. Volgens Helten komt de ligging van het midden 14de eeuw nieuw gebouwde Raadhuis ten noorden van de Bovenkerk niet bij toeval overeen met de situering van de Grand-Salle ten noorden van de Sainte-Chapelle. De aan de Koornmarktspoort toegevoegde ronde torens zijn een doelbewuste verwijzing naar de hoofdpoot van de Franse koningsresidentie. Via een uitgebreide, ingewikkelde en soms vergezochte vergelijking probeert Helten te bewijzen dat, hoewel poorten met zijtorens geen uitzondering zijn in Nederland, in het geval van de Koornmarktspoort de toevoeging van ronde torens toch een bewuste en uitzonderlijke keuze moet zijn geweest vanuit een andere gedachte dan de verdedigingstechnische.²⁹

Om de vergelijking met de koninklijke kapel te kunnen maken meent Helten te kunnen stellen dat de aanvankelijk geplande luchtbogen bij de Bovenkerk nooit zijn gerealiseerd. Volgens hem hebben we bij het koor van de Bovenkerk niet te maken met een uniform geheel, waarbij later de luchtbogen

zijn verwijderd. Rutger van Keulen zou bij zijn aanstelling de opdracht hebben meegekregen het hoogkoor naar een veranderd concept te realiseren, een concept waarvan luchtbogen géén deel meer uitmaakten. Nadat eerst Keulen als referentie voor het rivierfront fungeerde, duiden de hierboven beschreven veranderingen in de tweede helft van de 14de eeuw erop dat uiteindelijk Parijs als voorbeeld meer voor de hand ligt. Hier lagen echter geen politieke of economische motieven en afhankelijkheid aan ten grondslag, zo concludeert Helten terecht. Maar dat is volgens hem ook niet nodig. Immers, keizer Karel IV van het Heilige Roomse Rijk stond in dezelfde tijd bij de omvorming van de stad Praag tot de nieuwe hoofdstad van zijn rijk, ook Parijs als ideaalbeeld voor ogen. Toen in Kampen in het midden van de 14de eeuw werd begonnen met de bouw van het nieuwe koor van de Bovenkerk, gold nog het 'kathedrale' type van een kooromgang met straalkapellen en een hoogkoor met luchtbogen als het hoogste voorbeeld. Rond 1370 was met de 'Karolingische rijksarchitectuur' van keizer Karel IV, waarbij hij teruggreep op de architectuur van zijn Karolingische voorgangers, een verandering ingetreden. Daarbij werd afstand gedaan van kathedrale elementen zoals luchtbogen. Kampen reageerde met haar bouwplannen op deze typologische verandering. Dat Rutger via zijn connecties met de Praagse bouwloods kennis gehad kan hebben van het Parijse paleis zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Door de prominente plaats van het koor in het Kamper stadsfront was het nieuwe concept zónder luchtbogen een geïntegreerd deel van de aanpassingen in het Kamper stadsbeeld, die in dezelfde tijd vooral vanuit stedelijke representatie plaatsvonden.³⁰

Geloofwaardig?

Bovenbeschreven theorie mag op het eerste gezicht geloofwaardig klinken, toch is het vooral gebaseerd op heel veel aannames. Daarnaast zijn sommige aannames van Helten inmiddels achterhaald door nieuw onderzoek, daterend van na zijn publicatie. Bijvoorbeeld met betrekking tot de stadsmuur en de Koornmarktspoort. Tot voor enkele decennia terug werd aangenomen dat de huidige stadsmuur langs de IJssel en dus ook de Koornmarktspoort, in het tweede kwart van de 14de eeuw werd gebouwd en dat de Koornmarktspoort inderdaad eerst tegen het einde van die eeuw zijn twee ronde hoektorens kreeg. Archeologisch onderzoek heeft echter duidelijk gemaakt dat het gebied buiten de oude stadsmuur tussen Oudestraat en Voorstraat laat in de 14de eeuw opgehoogd is. Ook de bouw van de huidige stadsmuur bovenstrooms van de toen nog niet bestaande Stadsbrug moet ten minste in

de tweede helft en waarschijnlijk in het laatste kwart van die eeuw plaats gevonden hebben.³¹ Dit zou ook betekenen dat de Koornmarktspoort niet uit de jaren dertig van de 14de eeuw dateert, maar eerder uit het derde kwart van die eeuw. Bovendien lijken het rechthoekige poortlichaam én de torens in één fase gebouwd te zijn, zo blijkt uit een bouwhistorisch onderzoek uit 1988.³² Ook de Vispoort zou daarmee mogelijk in de tweede helft van de 14de eeuw gedateerd kunnen worden. Van een oudere poort ter plaatse is (nog) niets bekend en zeker niet van een eventuele verbouw.

Deze nieuwe inzichten hoeven daarmee de theorie van Helten nog niet te ondergraven. De bouw van de nieuwe stadsmuur valt binnen het door Helten genoemde tijdvak waarin Kampen aan zijn stedelijke representatie naar voorbeeld van het Parijse Île de la Cité zou werken. Ook de voor Helten zo opvallende positie van de Koornmarktspoort ten opzichte van de Bovenkerk blijft onveranderd. Maar de vraag blijft of deze positie daadwerkelijk naar voorbeeld van de Franse koningsresidentie tot stand is gekomen. Dezelfde vraag kan gesteld worden met betrekking tot de vooropgezette positionering van de kerken in Keulen en Kampen. Beiden liggen als enige belangrijke steden aan de westzijde van de rivier en dus zijn hier bij de kerken de koorpartijen, die immers steeds op het oosten zijn georiënteerd, als vanzelf ook naar de rivierzijde gericht. En natuurlijk steken de kerken prominent boven de stadsmuren uit en natuurlijk hebben kerkgebouwen juist ook in hun architectuur een representatieve functie. Maar is dit bij andere steden, en dat niet alleen langs IJssel en Rijn, niet anders?

Ook met betrekking tot de vergelijking van het Kamper Raadhuis met de Grand-Salle van het paleis op het Île de la Cité kunnen nog wel enige kanttekeningen geplaatst worden. Immers, het Raadhuis werd in 1543 door een brand getroffen. Dat het interieur nagenoeg volledig uitbrandde is zeker. Maar welke gevolgen de brand voor de gevels heeft gehad blijft onduidelijk. Voor Helten komt het uiteraard goed uit te stellen dat de gevels de brand

Detail stadsaanzicht van Kampen. Braun en Hogenberg, kopergravure 1575.

doorstaan hebben en de gevelopbouw van de noord- en zuidgevel in de 14de eeuw te dateren zijn, de periode waarin het Kamper stadsbeeld naar voorbeeld van de Parijse koningsresidentie werd aangepast. Immers, zo kan de vergelijking met de gevels van de Grand-Salle gemaakt worden. Maar of de gevels van het Kamper Raadhuis daadwerkelijk nog van voor de brand dateren en zo ja of deze dan uit de bouwtijd dateren, blijft onduidelijk. Zo meent A.J. Reijers bijvoorbeeld dat de topgevels in een tweede bouwperiode ergens in de 15de eeuw gebouwd moeten zijn.³³ En de overeenkomst tussen de noordgevel van het Raadhuis en de Grand-Salle is zeker opvallend, maar het zijn geen twee unieke voorbeelden.

Daar waar in het bovenstaande Helten nog steeds het voordeel van de twijfel kan krijgen, geldt dit zeker niét voor het belangrijkste element uit zijn theorie, namelijk dat men bij de bouw van het koor van de Bovenkerk de aanvankelijk geplande luchtbogen doelbewust heeft weggelaten om de gelijkenis tussen de Bovenkerk en de Sainte-Chapelle te vergroten. Een jaar voordat de handeseditie van het proefschrift van Helten verscheen, zag namelijk de dissertatie van Kampenaar Chris J. Kolman het licht, onder de titel *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*. Min of meer terloops lezen we hierin onder een hoofdstukje over de Bovenkerk en de Buitenkerk na de Reformatie, dat zich problemen voordeden bij de steunberen en de luchtbogen van het koor en dat, toen daarvan stukken naar beneden kwamen, ze in het laatste kwart van de 16de eeuw werden gesloopt en afgevoerd. De eerste werkzaamheden vonden al plaats in de jaren zeventig van de 16de eeuw, maar het grootste deel van de luchtbogen werd in 1592 gesloopt.³⁴ En je kunt alleen maar iets slopen, dat er is geweest. Kortom, tot 1592 was het koor van de Bovenkerk omgeven door luchtbogen. Met deze constatering vervalt één van de belangrijkste pijlers van Heltens Île de la Cité-theorie. De pogingen van Helten om in de discussie of de Bovenkerk wel of geen steunbogen had gekend, de argumenten pro luchtbogen weg te redeneren bleken dus ongefundeerd. Laten we ons daarom eerst op deze discussie richten, alvorens de daadwerkelijke sloop van de luchtbogen nader te gaan bekijken.

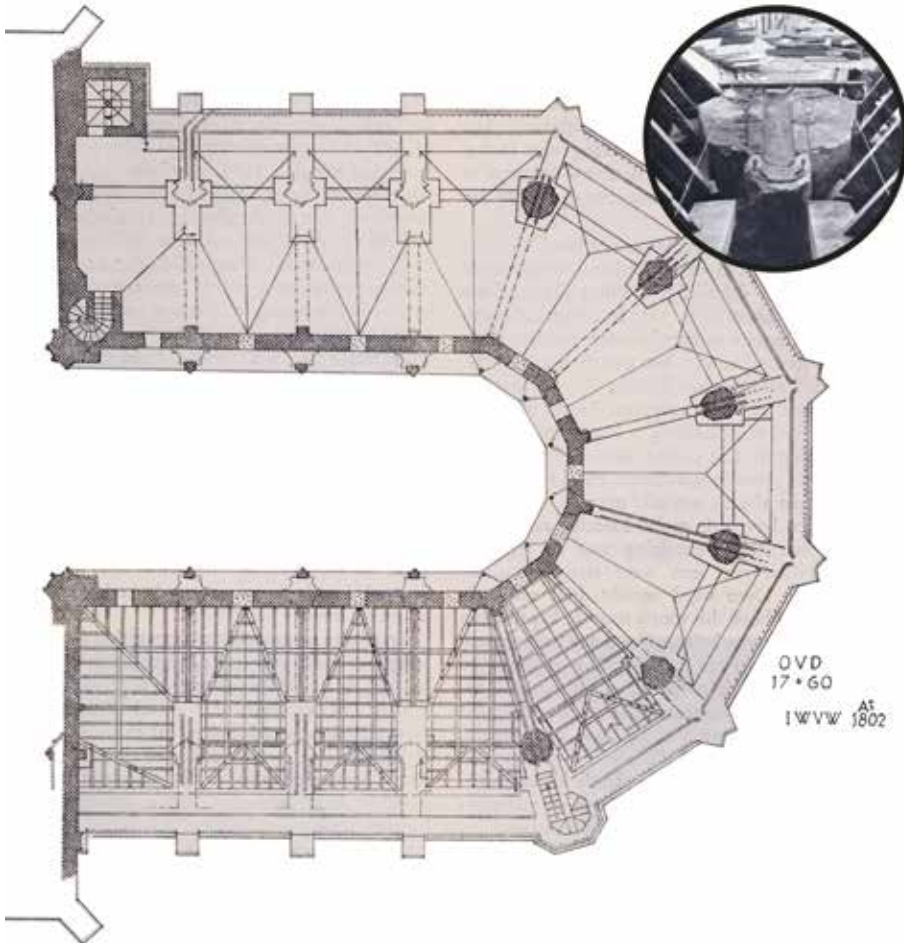
Wel of geen luchtbogen

Voor de discussie over het al dan niet voorkomen van luchtbogen bij de Bovenkerk zijn twee zaken van belang. In de eerste plaats is dit het feit dat er één afbeelding bestaat waarop de Bovenkerk mét luchtbogen wordt afgebeeld. Dit is het stadsaanzicht van Kampen, dat voorkomt in het in 1575

verschenen deel van de stedenatlas van Georg Braun en Frans Hogenberg.³⁵ Ten tweede bevinden zich, zoals al eerder gemeld, op de kooromgang voetstukken van luchtboogstoelen van trachiet, die kunnen duiden op de aanwezigheid van luchtbogen op enig moment.

Het spreekt vanzelf dat E.H. ter Kuile, die de restauratie van de Bovenkerk gedurende de jaren 1957-1972 volgde en de architectonische gegevens die bij deze restauratie aan het licht kwamen samenbracht in een afsluitende

Plattegrond met kapconstructie van de kooromgang en voetstukken van luchtbogen. Als inzet een foto van één van de aangetroffen voetstukken. Beide afbeeldingen uit: E.H. ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar gegevens van de restauratie', *Bulletin KNOB* 71 (1972).

publicatie over de bouwgeschiedenis van deze kerk, aan beide bovenstaande zaken aandacht schonk.³⁶ Ter Kuile beschrijft hoe onder de, overigens niet meer oorspronkelijke, kappen van de kooromgang en kapellen zich overblijfselen bevinden van een luchtboogconstructie. Op de ruggen van bakstenen bogen die over de gordelbogen (die de gewelven van elkaar scheiden) van de omgang naar de voet van de koorlantaarn zijn gespannen, rusten de voetstukken van luchtboogstoelen van trachiet. De voetstukken worden doorboord door de natuurstenen goot en hebben niet allen hetzelfde formaat: de grootste lengte is 115 centimeter. Deze geringe afmetingen en de binnenwaartse plaatsing van de luchtboogstoelen maakt volgens Ter Kuile duidelijk dat zij verbonden zijn geweest met forse schoorconstructies in de rug, waarvan geen overblijfselen meer aangetroffen zijn. Ook komen er in de oostelijke muren van het dwarsschip zware ijzeren ogen voor, die zeer waarschijnlijk bestemd zijn geweest voor een verankering van de luchtboogstoelen. In de optiek van Ter Kuile geeft het stadsaanzicht van Kampen van Braun en Hogenberg een sterk vertekende voorstelling van de Bovenkerk. Volgens hem beeldt de enkele jaren later verschenen plattegrond van Braun en Hogenberg de massa van de kerk veel juister af en nu zonder luchtbogen. Dat de massa van de kerk op deze plattegrond beter wordt weergegeven is zeker niet juist. Zo ontbreekt het dwarsschip volledig en lijkt de Bovenkerk meer op een uit de kluiten gewassen kapel dan dat het enige gelijkenis toont met de werkelijke situatie. Overigens kan hetzelfde gezegd worden van de Buitenkerk. Ook de weergave van andere belangrijke (openbare) gebouwen is verre van betrouwbaar.³⁷ Vergelijking met latere plattegronden rechtvaardigt de conclusie dat de belangrijke gebouwen op het stadsaanzicht van Braun en Hogenberg, zoals bijvoorbeeld Buitenkerk (drie beuken), Heilige Geestgasthuis, Raadhuis, poorten en torens, toch meer de toenmalige werkelijkheid benaderen. Dus waarom ook niet ten aanzien van de luchtbogen van de Bovenkerk? Volgens Ter Kuile zijn er twee mogelijkheden ten aanzien van luchtbogen bij de Bovenkerk: óf het luchtboogstelsel is nooit volledig tot uitvoering gekomen, óf het is al vroeg weer gesloopt. Deze laatste optie acht Ter Kuile het meest waarschijnlijk. Niet alleen verzakkingen zullen het luchtboogstelsel hebben geruïneerd, het luchtbogenstelsel moet bovendien zijn eigen ondergang hebben verhaast door het muurwerk van de kapellenreeks buitenwaarts te persen.³⁸

Ter Kuile was niet de eerste die de mogelijke aanwezigheid van luchtbogen bij de Bovenkerk naar voren bracht. Ruim driekwart eeuw eerder, tussen 1882 en 1892, werden het koor en de transepten van de Bovenkerk geres-

taureerd onder leiding van de Amsterdamse architect I. Gosschalk.³⁹ Voorafgaand aan deze restauratie gaan de Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis en Kunst in een rapport (gedateerd 23 november 1875) gericht aan de Minister van Binnenlandse Zaken, onder wiens verantwoordelijkheid de Afdeling Kunsten en Wetenschappen die zich met monumenten bezighield viel, uitvoerig in op de staat van het koor.⁴⁰ Zij constateren dat dit deel van het kerkgebouw zich in een zeer bouwvallige toestand bevindt. Zo is een groot gedeelte van het muurwerk verteerd en ingewaterd en zijn de raamtraceringen bijna geheel vergaan. Maar bovenal zorgelijk is de stand van de muren die niet meer zuiver is, 'doordien daarop een gewelf rust, dat niet door luchtbogen wordt in evenwicht gehouden. Of de luchtbogen (arcs-boutants) ooit hebben bestaan, kan niet gezegd worden: Het is waarschijnlijk, want men zou het onverantwoordelijk moeten noemen dat men gewelven heeft gemaakt zonder tegelijkertijd bogen aangebracht te hebben. Zooveel is intusschen zeker dat de luchtbogen in de bedoeling hebben gelegen, want de plaats waaraan zij moeten ontspringen is duidelijk zichtbaar. Intusschen zij zijn er thans niet, het gevolg daarvan is geweest dat de vracht der gewelven de muren van elkaar gedrongen heeft: wel heeft men door middel van bindbalken [trekbalken; ThvM] die muren trachten te ankeren, doch dit heeft natuurlijk slechts gedeeltelijk geholpen', aldus de Rijksadviseurs in het rapport. Bij de in de tekst onderstreepte passage is later met potlood bijgeschreven: 'het is later gebleken dat zij er geweest zijn'.

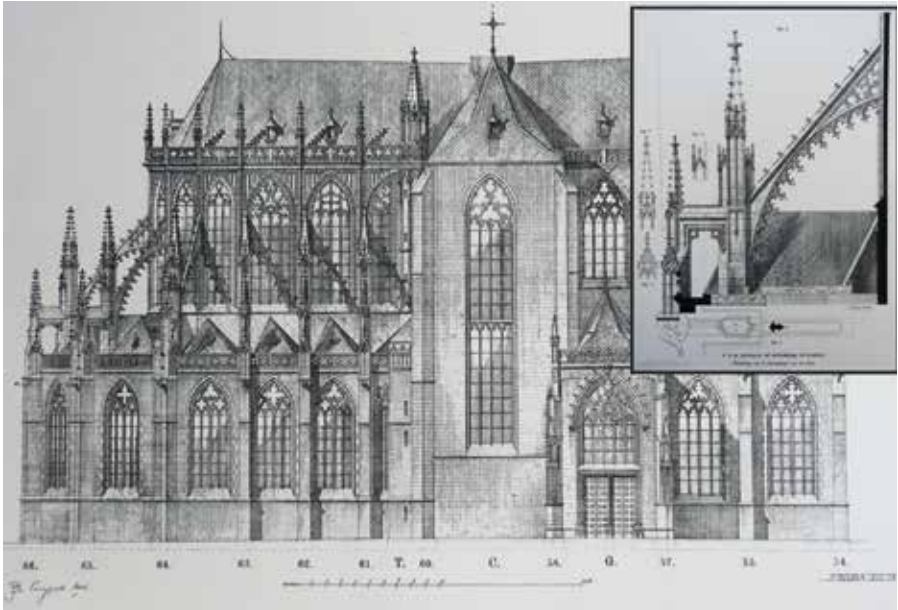
Mogelijk is deze toevoeging aangebracht nadat Adolph Mulder samen met de Duitser Rudolph Redtenbacher een bezoek hadden gebracht aan Kampen. Mulder was opzichter/tekenaar bij de Afdeling Kunsten en Wetenschappen.⁴¹ Met name in zijn beginjaren bij deze afdeling reisde Mulder het hele land door en legde talrijke monumenten in schetsboekjes vast. In de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bevindt zich een reeks van enkele tientallen schetsboekjes, verreweg de meeste gevuld met schetsen van Mulders hand. Van de reeks schetsboekjes zijn er enkele - de oudste - die door elkaar twee handen tonen: naast die van Mulder ook die van Rudolph Redtenbacher. Deze boekjes laten zien dat deze twee een korte periode samenwerkten, met name in het jaar 1875. In één van deze schetsboekjes, nummer 21, komt ook een vijftiental dubbelpagina's voor met talrijke detailtekeningen betreffende de Bovenkerk. Het is ook één van de boekjes waarin de twee handen duidelijk te onderscheiden zijn.⁴² Omdat dit ook het geval is bij de schetsen van de Bovenkerk, mogen we aannemen dat beiden in 1875 (gezamenlijk?) een bezoek hebben gebracht aan Kampen.⁴³ Op één van de bladen

is door Rudolph Redtenbacher een schets gemaakt van een deel van de oostzijde van het hoogkoor, meer specifiek een geprofileerde geveldam tussen twee koorvensters met erboven de gevel en de geprofileerde gootrand. Onder de geboorte van een vensterboog van de kooromgang is daar een voeg gemarkeerd met het bijschrift 'mit dieser Fuge beginnt an einer Stelle ein vorragender Stein der vielleicht den Strebebogen entspricht'. Ook zijn twee figuren (aapjes) ingetekend, die toen blijkbaar nog in de raamneg of dagkant van het venster aanwezig waren en die thans deel uitmaken van de collectie van het Stedelijk Museum Kampen (zie kadertekst).⁴⁴ Niet ondenkbaar is dat de interpretatie van de voeg en van de vooruitstekende steen door Mulder en Redtenbacher als aanzet van een luchtboog, tot de bovengenoemde opmerking in het rapport van de Rijksadviseurs heeft geleid.

Mogelijk hebben deze constateringen van Mulder en Redtenbacher geleid tot de poging tot reconstructie (zoals Ter Kuile het noemt) van het luchtboogstelsel bij de Bovenkerk door Redtenbacher uit 1877, die gepubliceerd werd in 1921. Ter Kuile noemt namelijk zowel deze reconstructie als ook de schets van Redtenbacher. In de uitgave zelf, waarin de tekening is opgenomen, wordt echter gesproken van een niet uitgevoerd restauratieplan.⁴⁵ In ieder geval is aan een eventuele reconstructie wel gedacht. In een 4 maart 1876 gedateerd advies aan de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente in Kampen van vermoedelijk architect L. Hezemans, wordt deze mogelijkheid gepresenteerd. Ze kunnen we er lezen: 'Intusschen heeft het aanbrengen van de luchtbogen ontegenzeggelijk zijn groot nut en wanneer daarbij zoover gegaan mag worden en de restauratie zich zoover mag uitstrekken, dat ook de pinakels, balustraden, kranslijsten enz. mogen worden aangebragt, die ik gaarne aanneem dat ook in de bedoeling van den bekenden ontwerper van het gebouw hebben gelegen, dan zal de koorlichtbeuk een regt schoon en sierlijk aanzien verkrijgen, maar dan te gelijken tijd in het oog doen vallen wat er aan den beneden-bouw uitwendig te veranderen en te wenschen blijft'.⁴⁶ Een, dus niet uitgevoerd, restauratievoorstel dat hieraan voldoet werd in 1878 door Mulder getekend en werd net als Redtenbachers reconstructie van de luchtbogen in 1921, alsnog gepubliceerd.⁴⁷

Bij de uiteindelijke restauratie van het priesterkoor in de jaren 1882 en volgende, werd de oorspronkelijke tufsteenbekleding van de koorlantaarn geheel vervangen door een bekleding van zandsteen. De daarbij aangebrachte cilindervormige en rechthoekige ongehouwen steenblokken die we tegenwoordig op de koorgevel aantreffen, zijn dan wellicht een verwijzing naar enerzijds de aangetroffen sculpturen en anderzijds naar de hier en daar

Restauratievoorstel voor de Bovenkerk van A. Mulder uit 1878 met luchtbogen rond het hoogkoor. Als inzet de reconstructie van een luchtboog bij de Bovenkerk van R. Redtenbacher uit 1877. Plaat 103 en 109 uit: *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst*, 1921.

aangetroffen aanzetten voor een luchtboog.⁴⁸ Wel kunnen we aannemen dat men daarbij de slechts incidenteel aangetroffen sporen heeft vertaald naar het gehele koor.

Figuren aan het hoogkoor en middeleeuws glas

Op de schets van Rudolph Redtenbacher uit 1875 van een geprofileerde geveldam tussen twee koorvensters van het hoogkoor, zijn ook twee aapjes te herkennen. Beide aapjes maken thans deel uit van de collectie van het Stedelijk Museum Kampen. Naast twee aapjes zijn ook nog twee mansfiguren in de collectie van het museum te vinden.⁴⁹ Tijdens de vervanging van het leidendak van het koor in 2011-2012, kon op basis van de bij de sculpturen nog aanwezige profielresten reeds vastgesteld worden dat deze afkomstig moeten zijn van de oostzijde van het hoogkoor, op de plaats waar zich tegenwoordig de ronde blokken bevinden, een

plaats die wordt bevestigd door de schets van Redtenbacher.⁵⁰ Dankzij deze schets weten we nu dat de beide aapjes ter weerszijden van dezelfde geveldam hebben gezeten. Vermoedelijk was dit niet het geval bij de twee mansfiguren.⁵¹ In de hier getoonde reconstructie zijn twee van de vier de figuren gemakshalve bij elkaar geplaatst.

Oostsluiting van het hoogkoor van de Bovenkerk met daarin gefotoshopt twee van de vier sculpturen in de collectie van het Stedelijk Museum Kampen. De bij de restauratie aangebrachte rechthoekige steenblokken erboven suggereren de aanzetten van vroegere luchtbogen. Foto en fotomontage Ernst Hupkes.

Dat de vier sculpturen zich in de museumcollectie bevinden, is te danken aan mr. J. Nanninga Uitterdijk, archivaris van Kampen van 1873 tot 1917. Nanninga beseftte heel goed dat de geschiedenis van een stad niet uitsluitend verborgen ligt in de archieven. Hij zag ook het belang in van voorwerpen van historische of museale waarde.⁵² In een brief aan burgemeester en wethouders van Kampen, gedateerd 14 februari 1885, schrijft hij dat bij de vernieuwing van de buitenbouw en de ramen van

de Bovenkerk voorwerpen tevoorschijn komen zoals gebrandschilderd glas en beeldhouwwerk, die niet meer gebruikt zullen worden, maar wel 'voor de gemeentelijke verzameling van oudheid, als afkomstig van het oudste gebouw in deze gemeente nog bestaande, van zeer groot gewicht zijn'.⁵³ Hij meldt dat deze voorwerpen door het kerkbestuur van de Hervormde Gemeente, ongetwijfeld op zijn aandringen, voor de gemeentelijke verzameling zijn afgestaan. In de jaren 1882 tot en met 1884 werden de zuid- en oostzijde van het hoogkoor hersteld⁵⁴, zodat we mogen aannemen dat het overgedragen glas en het beeldhouwwerk dus van deze zijden afkomstig zijn. Nanninga vervolgt in zijn brief dat er inmiddels een sommering is gekomen van architect Cuypers aan het kerkbestuur om niets meer af te geven, omdat alles naar het Rijksmuseum te Amsterdam gebracht moet worden. Een sommering die door Nanninga Uitterdijk om meerdere redenen volstrekt onbillijk wordt genoemd. Hij roept dan ook de hulp in van het college om nog eens bij het Hervormd kerkbestuur te benadrukken ook stukken van historisch belang die bij volgende restauraties vrijkomen aan de gemeente af te staan.

Inderdaad meldt Cuypers in 1833 in zijn halfjaarlijkse verslagen inzake de restauratie aan de minister van Binnenlandse Zaken, dat er in sommige raamvakken 14de eeuw glas is aangetroffen, 'welke stukken voor de Kerk geene waarde hebben, doch als typen van oud glaswerk in het Rijksmuseum van groot nut kunnen zijn'. Hij dringt er dan ook op aan de kerkvoogden te vragen dit glaswerk af te staan. De minister volgt het advies op, maar dit leidt niet direct tot het gewenste resultaat.⁵⁵ In december 1884 meldt Cuypers de minister, dat hoewel tot nu toe niet aan de wens was voldaan, de 'kerkvoogden zich bereid verklaard hebben deze vakken weldra naar het museum te zullen opzenden'.⁵⁶ Blijkbaar is deze bereidverklaring van de kerkvoogden op Cuypers aandringen, de aanleiding van Nanninga's verzoek aan burgemeester en wethouders van Kampen. Het lijkt erop dat oud glas dat vrijkwam bij het herstel van de noordzijde van het hoogkoor, waarmee in december 1884 een aanvang werd gemaakt, uiteindelijk door de kerkvoogden aan het Rijksmuseum is overgedragen. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken van juni 1886, melden zij ten minste dat 'in lood gevatte ruiten, alleen voor oudheidminnaars van eenige waarde', deels op verzoek van Cuypers ten behoeve van het Rijksmuseum, en deels op verzoek van de stedelijke archivaris ten behoeve van het archief van Kampen zijn afgestaan.⁵⁷

Helten gelijk?

Uiteraard heeft Helten voor zijn dissertatie kennis genomen van de bouw-historische beschrijving van Ter Kuile en daarmee ook van de door Ter Kuile genoemde schets van Redtenbacher.⁵⁸ Ook heeft Helten het eerder genoemde rapport van de Rijksadviseurs geraadpleegd.⁵⁹ Omdat Helten meent dat de luchtbogen nooit zijn gerealiseerd, terwijl er in dit rapport, bevestigd door de latere toevoeging, er van uitgegaan wordt dat de Bovenkerk wel luchtbogen gehad moet hebben en eigenlijk ook Ter Kuile dit veronderstelt, moet Helten aannemelijk proberen te maken dat deze veronderstelling onjuist is.⁶⁰

Volgens Helten neemt Ter Kuile ten onrechte aan dat de luchtbogen zijn verwijderd omdat zij het muurwerk van de kapellenreeks naar buiten persten. Dit probleem was niet te verhelpen door afbraak van de luchtbogen, maar had alleen verholpen kunnen worden door het verstevigen van de steunberen. Dus kan volgens hem de aanwezigheid van luchtbogen ernstig worden betwijfeld. De aantekening op de schets van Redtenbacher over de voeg en vooruitkragende steen als mogelijke aanzet van een vroegere luchtboog, wordt eveneens 'opgelost'. Op een tekening van stadsarchitect P. Bondam uit 1861, die volgens Bondam zelf de toen waargenomen situatie zou weergeven, ontbreekt namelijk iedere verwijzing naar sporen van afgebroken luchtbogen. Dat op Bondams tekening de door Redtenbacher geschetste sculpturen, die er dus in 1861 nog gezeten moeten hebben, ook ontbreken is voor Helten blijkbaar geen aanleiding de betrouwbaarheid van Bondams tekening op zijn minst in twijfel te trekken. Bovendien bewijst de aantekening van Redtenbacher over de voeg duidelijk dat slechts de plaats waar de luchtbogen tegen de koorwand rustten werd aangetroffen en zeker géén resten van luchtbogen. En daarmee verliest de veronderstelling van de Rijksadviseurs dat de Bovenkerk ooit luchtbogen gehad zou moeten hebben, ondanks de latere toevoeging, in de ogen van Helten veel van zijn zeggingskracht. Volgens hem wordt dit nog eens onderstreept door een constatering van rijksarchitect P.J.H. Cuypers (overigens ten onrechte aan hem toegeschreven). In een brief uit 1877 aan de Minister van Binnenlandse Zaken zou hij schrijven dat hij bij zijn eerste opname van het koor van de Bovenkerk er naar gestreefd heeft grote zekerheid te krijgen met betrekking tot luchtbogen, maar uiteindelijk moet constateren dat hij min of meer tot dezelfde slotconclusie moet komen als de Rijksadviseurs, namelijk wat kan of zal de reden van het verdwijnen van deze bogen zijn? Op basis van alleen de aangetroffen bouwsporen, meent Cuypers niet tot een duidelijke stellingname te kunnen

komen. Wel is hij van mening dat indien de luchtbogen wél gerealiseerd zouden zijn, dit bij afbraak reeds snel tot dusdanige grote bouwschade had geleid, dat dit zonder meer de herbouw van de luchtbogen tot gevolg had gehad, zoals voorbeelden elders aantonen. En aangezien er sinds de 16de eeuw geen stadsaanzichten van Kampen bestaan waarop de Bovenkerk met luchtbogen staat afgebeeld, betekent dit volgens Cuypers dat het koor het al drie eeuwen zonder luchtbogen heeft volgehouden. Kortom, als het koor eens met luchtbogen omgeven is geweest, dan hebben deze zeker geen constructieve functie gehad.⁶¹

Voor Helten geldt dan ook mede op basis van dit betoog, dat feitelijk niet van Cuypers maar van zijn collega Hezemans afkomstig is, de conclusie dat het bestaan van luchtbogen op grond van de aangetroffen bouwsporen onzeker blijft. Daarentegen staat volgens Helten wel vast dat de constructie van de koorlantaarn zo is gerealiseerd, dat constructief geen luchtbogen noodzakelijk waren. De stabiliteit van het koor zou gewaarborgd zijn door een systeem van muurankers, zoals dit ook is toegepast bij de Sainte-Chapelle in Parijs en het gotische koor van de Dom in Aken. De knowhow voor een dergelijke technische aanpassing van het koor, waarbij in eerste instantie wel steunbogen waren voorzien, was volgens Helten aanwezig in de bouwloodsen te Keulen en Praag; bouwloodsen waar ook Rutger werkzaam was geweest. Overigens hebben beide kathedralen niet als formele voorbeeld voor het Kamper koor gediend, aldus Helten, immers bij beide kathedralen is het koor wél omgeven door luchtbogen. Maar daar gaat Helten gemakshalve snel aan voorbij, omdat in zijn optiek immers het weglaten van luchtbogen een onderdeel was van de ombouw van de stad Kampen naar Parijs' voorbeeld. Kwalijker is echter dat, in tegenstelling tot wat Helten beweert, de genoemde ankerconstructie bij de Bovenkerk juist niét is toegepast.⁶²

Kortom, via een niet altijd even sterke en soms onjuiste argumentatie, worden eventuele aanwijzingen voor de mogelijke aanwezigheid van een luchtbogenstelsel bij het koor van de Bovenkerk door Helten ontkracht. Argumenteringen die echter geen stand kunnen houden, omdat - zoals al aangegeven - de sloop van luchtbogen in het laatste kwart van de 16de eeuw is terug te vinden in de rekeningen van de kerkmeesters van de St. Nicolaas- of Bovenkerk. Laten we ons daarom nu daarop richten.

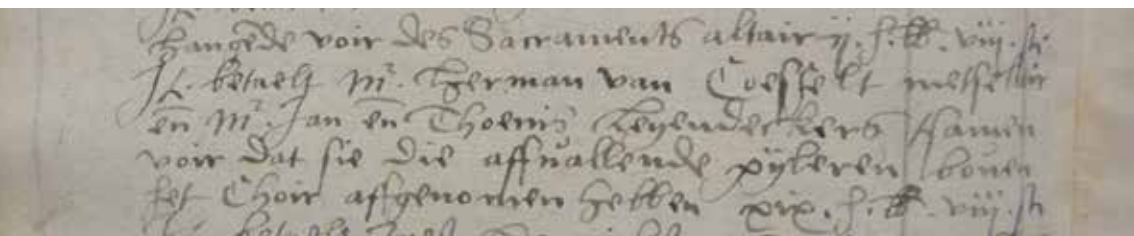
Sloop van luchtbogen

Zoals al eerder gemeld, was het Chris Kolman die als eerste in zijn dissertatie wees op de sloop van luchtbogen in het laatste kwart van de 16de eeuw.⁶³

De Bovenkerk met luchtbogen rond het koor. Detail van het stadsaanzicht van Kampen van Braun en Hogenberg, 1575.

De betalingen hiervoor zijn te vinden in de rekeningen van de kerkmeesters van de Bovenkerk (de rekeningen over de jaren 1571-1603 zijn te vinden in één band).⁶⁴ Kolman heeft het nog over luchtbogen en steunberen. In de bronnen wordt echter steeds gesproken over bogen en pijlers en al lezende moet men concluderen dat beiden op de luchtbogen moeten slaan. Dit blijkt vooral in de rekening van 1574, waarin we lezen dat Jan Leyendecker en zijn onderknechten werden betaald voor onder meer het afbreken 'der loze ongeankerde pijleren *boven den ommegank staande*' waarbij we de 'ommegank' zeker moeten lezen als de kooromgang.⁶⁵ De reden voor de sloop wordt in dezelfde rekening duidelijk. Al eerder lezen we namelijk bij de uitgaven dat de kerkmeester 'die lose pijleren heeft doen afbreken, 'ter cause sie an die kercke nit geanckert weren ende het gewulffte deden beswaren ende om dat het alhene dair onder seer leckede ende dair durch 't selve nu gebetert'. De bij de sloop vrijkomende stenen werden naar de loods (nabij de kerk?) gebracht.⁶⁶ En zijn de stukken steen, die aan verschillende personen werden verkocht en waarvan we de ontvangen bedragen onder de inkomsten terugvinden, dan afkomstig van de gesloopte luchtbogen?⁶⁷ Eigenlijk zien we in de hierboven door de kerkmeester aangegeven reden voor sloop

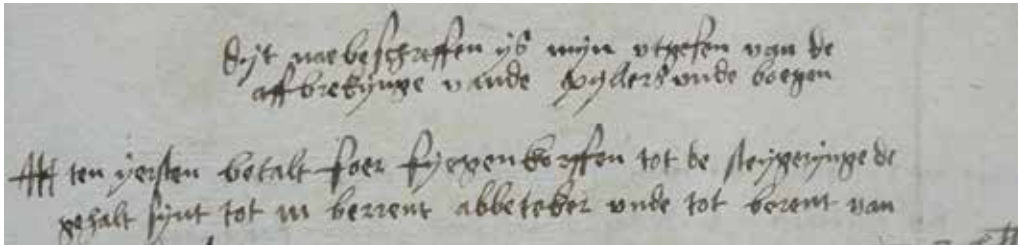
Rekeningpost uit de kerkmeestersrekening 1576, betreffende de betaling aan mr. Jan Leyendecker, zijn collega Thonijs en mr. Herman van Coesvelt voor het afbreken van luchtbogen. Collectie Stadsarchief Kampen.

min of meer ook de door Ter Kuile omschreven redenen waarom, indien er luchtbogen zouden zijn geweest, deze gesloopt moesten worden. Ook blijkt dat ze niet een echte constructieve functie, maar slechts een verfraaiende functie gehad moeten hebben, ze waren immers niet geankerd aan de kerk. Daardoor kon er zetting ontstaan met scheuren in de gewelven en lekkage als gevolg. Overigens was het probleem in 1574 niet geheel nieuw. Want in 1572 werd Jan Leyendecker ook al betaald voor onder meer het afbreken van 'die twee lose pijleren boven het kleijne orgel', dat zich vermoedelijk in de kooromgeving bevond boven het Lazarus- en Maria Magdalena-altaar.⁶⁸ Of de problemen met de pijlers wellicht nog (ten dele) zijn veroorzaakt door de belegering van Kampen door graaf Willem van den Bergh blijft onduidelijk, maar het lijkt niet aannemelijk. Wel weten we dat de stad toen van buiten de Venepoort werd beschoten en er kogels over de stad vlogen. Eén van de kogels vloog zelfs dwars door het dak van de Bovenkerk.⁶⁹ In de rekening van de kerkmeesters over het jaar 1572 zijn tal van posten te vinden die wijzen op herstelwerkzaamheden aan de kerk.

De problemen met de luchtbogen bleven zich voordoen, want in 1576 werden de eerder genoemde mr. Jan, samen met zijn collega Thonijs en mr. Herman van Coesvelt, opnieuw betaald 'dat sie die affvallende pijleren boven het choir affgenomen hebben'.⁷⁰ Drie jaar later, in 1579, doen zich wederom problemen voor. Metselaar Coesvelt en leiendekker Jan komen we weer tegen vanwege 'die boghe aff te nemen ant zuytende boven't koyr myt guetducken end beliven onse provisoren, bezorgende duyrt dack solde storten'. Ook werden ze betaald voor het repareren en dichten van het dak. Verder vinden we betalingen ten behoeve van steigerhout, leien, korven en manden, dit alles om 'die boghe afftebreken'. Was het tijdens de werkzaamheden misschien warm weer? We lezen in de rekening namelijk ook dat er ruim drie herenponden 'tot drynckgelt' is betaald, 'dewijle sie sich beclaychden vant

ontnemen end affbreken der boghe voyrs.⁷¹ En zou nu opnieuw, net als in 1574, het vrijkomende natuursteen door de kerkmeester verkocht zijn? In ieder geval vinden we bij de ontvangsten een post van ruim 8 herenponden, ontvangen van zestien stukken Drakenvelder steen die verkocht waren aan Godert Westreven en Cornelis Koypsz.⁷²

Even lijkt het erop dat na 1579 de problemen met de luchtbogen voorbij zijn. Maar uiteindelijk wordt in 1592 het probleem alsnog definitief opgelost.⁷³ Zowel bij de ontvangsten als bij de uitgaven in de kerkmeestersrekening van dat jaar vinden we een afzonderlijke rubriek betreffende het 'affbrecken vande pieliers unde boegen'.⁷⁴ Gezien de opbrengst van met name de verkochte steen en de uitgaven aan arbeidsloon, was het ditmaal een omvangrijke klus. Het koor van de Bovenkerk moet omgeven geweest zijn met een twaalfstal vrijstaande luchtbogen. Ongeveer de helft ervan zal in de voorgaande jaren al zijn gesloopt. Nu volgde dus de rest. Uit de uitgaven valt op te maken dat de werkzaamheden zeker meer dan twee weken in beslag genomen moeten hebben, terwijl er tientallen arbeiders bij betrokken zijn geweest. We zien opnieuw, net als in 1576, betalingen voor steigerhout en -touw, manden om het sloopmateriaal naar beneden de transporteren, voor

Dijt nu bescreffen is mijn uitgaven van de
affbreckinge vande pieliers unde boegen
Hij ten vierden betalt foer sjoenboessen tot de sjoeringe de
gesalt sijnt tot in bezrent abbetabel unde tot bezrent van

Aanhef van de reeks uitgaven in de rentmeestersrekening 1592 ten behoeve van de sloop van luchtbogen. Collectie Stadsarchief Kampen.

'busholt daer de steen moste op fallen', vergoedingen aan sjouwers die de tufsteen in de kerk brachten en uiteraard de nodige uitgaven aan drinkgeld. Voor het sjouwen van tufsteen naar het potschip had de kerkmeester ook soldaten aanbesteed, maar 'doe se 5 off 6 tonnen hadden gedraeghen, doe scheidt se daer ut'. Blijkbaar vonden de soldaten dit toch te zwaar werk? De kerkmeester had iedere soldaat 1 stuiver moeten geven, zodat hij voor 111 tonnen 4 gulden en 15 stuiver had moeten betalen.

De vrijkomende materialen werden door de kerkmeester verkocht. Zo lezen we bij de inkomsten dat de kerkmeester en de heren provisorsen 'alle de tuff-

sten de vande pyelers koemen' hebben verkocht aan schipper Jan Maetijssen en Jacob Hendricksz, met uitzondering van dié maatstukken die de kerkmeester zelf ten behoeve van de kerk kon gebruiken. Beide afnemers waren echter wel selectief. Want een deel van de lading was volgens hen geen tufsteen, zodat ze dit weigerden. Uiteindelijk werd deze partij door de kerkmeester verkocht aan Jan Petersz in Amsterdam. De partij werd op kosten van de kerk op Jans werf te Amsterdam afgeleverd. Alle Bentheimer steen die van de pijlers vrijkwam, werd echter door het stadsbestuur opgeëist. Een deel werd voor stadswerken aangewend, een ander deel, 15 stuks, lag nog op het kerkhof, net als de stukken Drakenvelder steen, een steensoort dat vaak samen met tufsteen (ook een vulkanisch gesteente) werd toegepast. Het Bentheimer zandsteen is daarentegen een afzettingsgesteente. Dit gesteente werd met name in het oosten van Nederland gebruikt voor bekleding van gevels, voor kolommen, ornamenten en beelden en is sterker dan tuf- en Drakenvelder steen.⁷⁵ Zou de Bentheimer steen bij de pijlers dan ook voor de meer constructieve elementen zijn toegepast? Verder werden door de kerkmeester nog tientallen losse stukken hardsteen, maar ook stukken tufsteen en blauwe voetsteen aan vermoedelijk lokale kopers verkocht. In totaal vinden we in de rekening de namen van zo'n dertien particuliere kopers. Ook werd nog een partij bakstenen, zowel hele als halve, die op het kerkhof lag, verkocht. Maar niet alleen steen, ook kleine stukken bij de sloopwerkzaamheden vrijgekomen ijzer werden verkocht, aan Gijsebert Smit, terwijl pottenbakker Garry Arrensen de vrijgekomen 1.920 pond aan lood kocht. Het grof ijzer dat vrijkwam, kwam echter weer ten dienste van de stad. Zo schreef de kerkmeester in opdracht van het stadsbestuur aan smid Jan Brunssen, dat hij 483 pond aan grof ijzer ten behoeve van de stadsmuur diende te gebruiken. Dit was echter maar een klein deel van het vrijgekomen ijzer. Want drie karrevrachten met een totaalgewicht van 4.764 pond, werden ten behoeve van de stad (tijdelijk) opgeslagen in de kapel van het Heilige Geestgasthuis. Uiteraard werd de kerkmeester wel door de stad betaald voor dit ijzerwerk. Al met al had de kerkmeester met het laten verwijderen van de luchtbogen goede zaken gedaan. Niet alleen was hiermee een probleem opgelost dat zich gedurende zo'n twintig jaar had afgespeeld, de verkoop van vrijkomende materialen leverde ook nog eens meer op dan de kosten van de afbraak. Het positief saldo bedroeg maar liefst 640 herenponden.⁷⁶ Overigens is het opvallend dat nergens in de rekeningen van de kerkmeesters uitgaven te vinden zijn die er op zouden kunnen wijzen dat de trekballen die zich tegenwoordig in de Bovenkerk bevinden, ter vervanging van de

luchtbogen zijn aangebracht. Het lijkt er dus op dat deze al tijdens de bouw zijn aangebracht en de luchtbogen, in de rekening van 1574 immers omschreven als 'loze ongeankerde pijleren', geen constructieve, maar slechts een architectonische functie hebben gehad. Toen de luchtbogen bouwvallig werden en schade aan het gebouw veroorzaakten, konden deze dan ook zonder enig risico gesloopt worden. Nadat tussen 1572 en 1592 dus incidenteel een of meerdere luchtbogen waren verwijderd, werden de resterende bogen in 1592 gesloopt. Toen Paulus Utenwael in 1598 in opdracht van het stadsbestuur zijn plattegrond van de stad Kampen maakte, was het dan ook niet verwonderlijk dat hij de Bovenkerk zónder luchtbogen afbeeldde.⁷⁷ Daarentegen hebben Braun en Hogenberg bij hun stadsaanzicht van Kampen de waarheid geen geweld aangedaan. Immers, hoewel in 1575 verschenen, zal dit stadsgezicht begin jaren zeventig zijn ontstaan. En weliswaar begonnen toen ook de problemen met de luchtbogen, maar het merendeel was nog wel aanwezig en niet gesloopt.

Besluit

Dankzij de overgeleverde rekeningen van de kerkmeesters van de Bovenkerk zijn de vele onduidelijkheden over de luchtbogen van de Bovenkerk, zoals in dit artikel besproken, opgelost. Immers, er kan onmogelijk nog een discussie plaats vinden over de vraag of het koor van de Bovenkerk eens met luchtbogen omgeven is geweest. De nog aanwezige luchtboogstoelen hebben inderdaad behoord tot een uitgevoerd luchtbogenstelsel en zijn niet de basis van een - als gevolg van een conceptwijziging - nooit gerealiseerd plan. En zowel Ter Kuile in 1972 als de Rijksadviseurs bijna een eeuw eerder hadden het bij het juiste einde toen zij aannamen dat de Bovenkerk eens van luchtbogen voorzien moet zijn geweest. Het is dus zeker niet ondenkbaar dat de door Rudolph Redtenbacher op zijn in 1875 gemaakte schets aangegeven voeg, vanwaar hij een vooruitstekende steen aantrof, daadwerkelijk de aanzet is geweest van een verdwenen luchtboog.

Toen Leonhard Helten aan zijn dissertatie werkte, was hij nog niet op de hoogte van de in de kerkmeestersrekeningen voorkomende posten betreffende de sloop van de luchtbogen. Hij had daarmee alle ruimte om het hoogkoor van de Bovenkerk zónder luchtbogen te vergelijken met de Sainte-Chapelle te Parijs en deze gelijkenis als kern te gebruiken voor zijn theorie van het Parijse Île de la Cité als voorbeeld voor het Kamper stadsbeeld. Zonder keiharde bewijzen voor het bestaan van luchtbogen konden argumenten die dat bestaan bevestigden, zij het vaak via niet al te sterke redeneringen, door

hem ontkracht worden. En zonder deze keiharde bewijzen konden, via eveneens veelal niet al te sterke redeneringen, de andere overeenkomsten met de Franse koningsresidentie ook in stand blijven.

Maar de dissertatie van Chris Kolman haalde met de verwijzing naar de kerkmeestersrekeningen waarin de sloop en dus het bestaan van luchtbogen onomwonden is aangetoond, de kern van Heltens theorie, en daarmee ook de brede vergelijking met het Île de la Cité volledig onderuit. De auteurs van het hoofdstuk over de periode 1100-1500 in het boek *Bouwen in Nederland*, Mekking en Helten, kunnen onmogelijk geen kennis gehad hebben van Kolmans dissertatie en de zich hierin bevindende informatie over het slopen van de luchtbogen. Rosenberg noemde dit namelijk expliciet in zijn in het *KNOB-Bulletin* verschenen recensie over Heltens werk. Bovendien recenseerde Rosenberg in hetzelfde bulletinnummer ook Kolmans dissertatie.⁷⁸ Daarnaast mag men verwachten dat architectuurhistorici hun vakliteratuur, en daar valt Kolmans werk zeker onder, bijhouden. Dat in *Bouwen in Nederland*, dat de functie zou moeten hebben van een handboek, een niet algemeen aanvaarde theorie, nota bene zonder literatuurverwijzing, als een algemene erkende visie wordt gepresenteerd kan men al bedenkelijk noemen. Dat dit is gebeurd, terwijl nieuw onderzoek heeft aangetoond dat de kern van de theorie onjuist en de visie dus reeds achterhaald is, mag als verwerpelijk gezien worden. Het getuigt naar mijn mening van arrogantie van de auteurs die blijkbaar hun ongelijk niet willen erkennen en van minachting van historische bronnen in welke vorm dan ook. Ook schaadt het de geloofwaardigheid van architectuurhistorici die de architectuur-iconologie aanhangen. Maar het schaadt bovenal het vertrouwen van de lezer, die er op mag rekenen op een juiste manier geïnformeerd te worden.

Laten we hopen dat de Kamper geschiedschrijving in zijn breedste zin, in de toekomst van dergelijke dwalingen verschoond blijft.

Noten

1. Dit artikel is een nadere uitwerking van een voordracht op zaterdag 29 oktober 2011 gehouden in de Bovenkerk, tijdens de Dag voor de Regionale Geschiedenis en Streekcultuur, die als afsluiting van de Maand van de Geschiedenis 2011 in deze kerk plaats vond.
2. K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim en A. van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland, 600-2000* (Zwolle 2007; ISBN 9789040089275) 688 p.
3. Zie C. van Groningen, in *Bulletin KNOB* 106 (2007) 6, 275-277 en H.J. Schoo, 'Tomeloze verstedelijking', *De Volkskrant* 29 juni 2007.

4. Onder de periode 1500-1800 wordt enkel de schouw in de Schepen­zaal genoemd en afge­beeld als een voorbeeld van de nieuwe vormentaal van de Renaissance, toegepast in een klein architectonisch object, door een Nederlandse kunstenaar (*Bouwen*, 243-244). Elders in het deel over deze periode wordt Kampen nog genoemd als een van de plaatsen waarvoor Alessandro Pasqualini in de jaren 1540 gevraagd werd om advies bij de modernisering van de vestingwerken (*Bouwen*, 271). Slechts eenmaal komen we daarna Kampen nog tegen, en wel onder de periode 1800-1840, wanneer kort aandacht wordt besteed aan het 19de-eeuwse stadsfront van Kampen (*Bouwen*, 456).
5. *Bouwen*, 120-121.
6. *Ibidem*, 129.
7. *Ibidem*, 164.
8. L. Bosman, 'De Sensus Allegoricus van middeleeuwse gebouwen, of: architectuur-icologie in historisch perspectief', in: E. den Hartog e.a. (red.), *Bouwen en duiden. Studies over architectuur en iconologie* (Alphen aan den Rijn 1994) 1-14.
9. Een relatief recent voorbeeld dat ook in relatie staat met de Kamper Bovenkerk is de in 2008 bij Uitgeverij Clavis verschenen publicatie van Els van Nieuwland-Landheer: *Het gerechtsportaal van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen. Architectuur en iconografie van kerkelijke en stedelijke rechtspraktijken* (Utrecht 2008). Hierin tracht zij te onderbouwen dat het fraaie laat 15de-eeuwse Mariaportaal aan de noordzijde van de Walburgiskerk als een gerechtsportaal kan worden geïnterpreteerd. Op grond van vaak slecht of onjuist onderbouwde argumenten meent zij eenzelfde conclusie te kunnen trekken voor het noordportaal van de St. Maartenskerk te Zaltbommel en in mindere mate voor het noordportaal van de Kamper St. Nicolaaskerk.
10. *Bouwen*, 200-201.
11. *Ibidem*, 197, 200.
12. *Ibidem*, 198.
13. *Ibidem*, 164, 173.
14. *Ibidem*, 174.
15. Zie voor de toevoeging van de vierde geleding: E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar gegevens van de restauratie', *Bulletin KNOB*, 71 (1972) 72-86, 85; Chr. J. Kolman, *De toren van de Bovenkerk Kampen. Bouwhistorische documentatie: gevels* (Utrecht 1998) 8-10. Zie voor de torenspits: Chr. J. Kolman, *De toren van de Bovenkerk (Boventoren) te Kampen. Bouwhistorische documentatie van de Houtconstructies* (Amerongen 1995) 12-13.
16. Dat de auteurs de hoge spits uit 1807-1808 als middeleeuws bestempelen, getuigt van 'slecht huiswerk'. In vele beschrijvingen van de stad wordt het bouwjaar 1807-1808 van de spits genoemd, beginnend met Nanninga Uitterdijk in zijn in 1878 verschenen *Kampen: geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden*, en gemakshalve eindigend met het in 1998 ver-

schenen Overijsselse deel in de toonaangevende reeks *Monumenten in Nederland*. Opmerkelijk is dan ook zeker, dat dezelfde fout zelfs in 2015 nog wordt gemaakt door Thomas von der Dunk in zijn boek *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen* (Leiden/Zeist 2015). Wanneer hij middeleeuwse kerktorens in toren groepen tracht de ordenen, plaatst hij de Boven toren als één van de belangrijke voorbeelden onder de ‘Gelderse’ toren groep, die zich kenmerkt als een vrij uniform type: meestal bakstenen torens met een hoge, vlakke, vierkante romp van meerdere vrijwel identieke geledingen, van gelijke doorsnee, elk met drie (bijzonder) slanke blinde spitsboogvensters per zijde en slechts van elkaar gescheiden door een simpele, weinig geprononceerde lijst, waarbij het geheel wordt bekroond door een hoge, veelal van vierkant tot achtkant ingesnoerde houten naaldspits (p. 32). Voor wat betreft de stenen toren romp voldoet de Boven toren zonder meer aan bovenstaande beschrijving. Maar vanwege het tentdak dat de toren afdekte, kan de Boven toren zeker niet als een belangrijk voorbeeld gezien worden van deze ‘Gelderse’ toren groep.

17. Nanninga Uitterdijk, *Kampen*, 73 en J.H.P. Ennema, *Kampen. De aloude Hanzestad* (Amsterdam 1946; Heemschutserie dl. 47) 24.
18. Th.M. van Mierlo, ‘Ontwikkeling van het stadsbeeld tot circa 1800; Een “Cyraet van olde antiquiteit”’, in: H.J.J. Lenferink e.a. (red.), *Geschiedenis van Kampen*; I: ‘maer het is hier te Campen’ (Kampen 1993) 16; M. van Nie en M. Smit, ‘De stadsverdediging langs de IJssel’, in: M. Barwasser en M. Smit (red.), *Acht eeuwen tussen twee stegen: archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, (Zwolle 1998) 77-80; A. Jager, *Middeleeuws Kampen: de ruimtelijke en economische structuur van de stad aan de hand van archeologische, bouwhistorische, numismatische en historische bronnen* (Zwolle 2015) 157-158.
19. L. Helten, *Kathedralen für Bürger. Die St. Nikolauskirche in Kampen und der Wandel architektonischer Leitbilder städtischer Repräsentation im 14. Jahrhundert* (Amsterdam/Utrecht 1994) (met een inleiding en samenvatting in het Nederlands). Het is opvallend, dat hoewel het verwoorde idee dat het Parijse Île de la Cité als voorbeeld heeft gediend voor het Kamper stadsbestuur volledig is gebaseerd op Heltens publicatie, deze niet genoemd wordt in de overigens zeer summiere literatuurlijst in *Bouwen in Nederland* (voor de periode 600-1500 slechts 13 titels).
20. Zie P.T.E.E. Rosenberg, in *Bulletin KNOB* 94(1995)2, 73-74.
21. Helten, *Kathedralen*, 17-28. Al in 1991 publiceerde Helten zijn visie met betrekking tot de werkovereenkomst in: L. Helten, “In der Meyster Vorme”; De werkovereenkomst tussen het stadsbestuur van Kampen en bouwmeester Rutger van Keulen uit 1369’, *Driemaandelijks bladen voor taal en volksleven in het Oosten van Nederland* 43(1991)12, 1-17. In november 1990 verwoordde Helten zijn theorie ook voor de Museumvrienden te Kampen, tijdens welke lezing de Kamper historicus Kees Schilder nog eens benadrukte dat in de middeleeuwse Kamper bronnen nooit kerkmeesters worden bedoeld met het woord ‘meyster’,

- ‘doch slechts ambachtslieden en in later tijd juristen’: zie A. Selles, ‘Verrassende visie op bouw Bovenkerk’, *De Panne* 16(1991)1, 9-12 en *Nieuw Kamper Dagblad* 5-11-1990, ‘Bouwheren bepaalden vorm Kamper kerken’. Chris Kolman interpreteert ‘meyster vorme’ in de zin dat Rutger zijn opdrachten in de beste vorm, in optima forma moet maken (Chr.J. Kolman, *Naer de eisch van’t werck: de organisatie van het bouwen te Kampen, 1450-1650* (Utrecht 1993), 187); zijn studiegenoot Dirk J. de Vries deelt echter de visie van Helten (D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwe: stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994) 244), evenals uiteraard de auteurs van *Bouwen in Nederland* op p. 129, in dit geval Mekking en Helten.
22. Op grond van meerdere detailovereenkomsten, tussen bijvoorbeeld muurcolonetten, kapitelen en venstertraceringen en -profielen, meent Helten te kunnen vaststellen dat naast de koorlantaarn van de Bovenkerk, ook de noordbeuk en het noordportaal van de Buitenkerk onder verantwoordelijkheid van Rutger tot stand moeten zijn gekomen. Het feit dat de zuidbeuk van de laatste kerk vijf traveeën (gewelfvakken) telt in plaats van de vier traveeën van middenschip en noordbeuk, zou duiden op een oudere realisering, voordat er onder leiding van Rutger een verandering in het concept voor de uitbreiding van de Buitenkerk zou hebben plaats gevonden (Helten, *Kathedralen*, 28-39). Dat bij de restauratie in 2010-2011 onder de meest noordwestelijke pijler funderingshout is aangetroffen dat dendrochronologisch is gedateerd op 1390 zou deze conclusie kunnen bevestigen (mondelijke mededeling, H. van der Werf, tot april 2016 adviseur monumentenzorg bij de afdeling beleidsontwikkeling en advisering van de Gemeente Kampen). Vreemd is wel dat Helten geen verklaring geeft voor het feit dat de gewelven van de zuidbeuk, in tegenstelling tot die van het middenschip en de noordbeuk, niet door zware gordelbogen maar door ribben van elkaar zijn gescheiden. Dit zou juist op een jongere realisatie kunnen duiden.
  23. Helten, *Kathedralen*, 117-118.
  24. Rosenberg, *Bulletin*, 73-74.
  25. Zie hiervoor Helten, *Kathedralen*, hoofdstuk III, ‘Die St. Nikolauskirche in Kampen’ 63-131, waar dit verspreid door het hoofdstuk is terug te vinden.
  26. Toren op de kruising van koor/schip en dwarsbeuk bij een kruiskerk. Het travee vóór het hoogkoor en dus het hart van het kruis, wordt ‘viering’ genoemd.
  27. Zie voor het idee van Kampen als de Noordzeehaven van Keulen: V. Henn, ‘Wachsende Spannungen in den hansisch-niederländischen Beziehungen’, in: J. Bracker (eindred.), *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos* (Hamburg 1989) band 1, 78.
  28. Helten, *Kathedralen*, 63-66, 82.
  29. Ibidem, 66-72.
  30. Ibidem, 72-73, 134.
  31. Van Nie en Smit, ‘Stadsverdediging’, 81-82. Zie ook: Chr.J. Kolman, B. Olde Meierink en R. Stenvert, *De stadsmuur van Kampen: bouwhistorische documentatie: muurdeel Koornmarktspoort*

- *Meerminnenpoort*, (Utrecht 1999), 4-5. Daarmee zijn ook uitgaven die tussen 1389 en 1392 nog door de muurmeester worden verantwoord voor materiaal en arbeidsloon ten behoeve van de 'nye more' en bewaard gebleven lijsten uit de jaren 1377, 1379 en 1383 van hen die sleutels van de verschillende stadspoorten en torens onder hun beheer hadden, beter te duiden dan voorheen gebeurde (zie Th.M. van Mierlo, *De verdedigingswerken van Kampen (vóór de 15e eeuwse stadsuitleg): een reconstructie* (Doctoraalscriptie; Kampen 1986) 17-18 en 42-45).
32. J. Mellendijk, *Koornmarktspoort* (Kampen 1988), 16-18 en 24. Jager trekt deze conclusie in zijn in 2015 verschenen werk *Middeleeuws Kampen*, 162, niet.
  33. A.J. Reijers, 'Het Oude Raadhuis te Kampen. Noordgevel en Schepentoren', *Kamper Almanak* (1936-1937) 182-188.
  34. Chr. J. Kolman, *Naer de eisch*, 181 en 361, noot 82.
  35. De om geloofsredenen naar Keulen gevluchte Vlaamse graveur Frans Hogenberg (1535-1590) gaf vanaf 1570 in samenwerking met de Duitser Georg Braun (1541-1622) de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* uit. Uiteindelijk bestond met de verschijning van het laatste deel in 1617 (Hogenberg was toen al geruime tijd overleden) de atlas uit zes kloekke delen. Hogenberg was verantwoordelijk voor het graveerwerk, Braun voor de beschrijvingen van de steden. Deze beschrijvingen werden op de versozijde (achterzijde) van de plattegronden gedrukt. De atlas bevatte naast plattegronden, van sommige steden ook stadsprofielen. Uiteindelijk bevatte de uitgave van 52 Noord-Nederlandse steden plattegronden en van sommige steden ook stadsprofielen. Het stadsprofiel van Kampen verscheen in 1575 als nummer 30 in deel 2, een plattegrond van Kampen verscheen in 1581 als nummer 34 in deel 3.
  36. E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis', 72-86. In dezelfde aflevering van het *Bulletin* schreef C.N. Fehrmann 'De bouwgeschiedenis van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar de archivalische gegevens', 65-71.
  37. Zie Th.M. van Mierlo, *Paulus Utenwael en zijn 'koepere[n] plaete van die contrafeytinge der stad Campen' uit 1598* (Kampen 1996) 9.
  38. Ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis', 79-80.
  39. Zie voor deze restauratie: Stadsarchief Kampen (hierna SAK), Archief Ned. Herv. Kerk Kampen, inv.nrs. 504 en 506-507 en Nieuw Archief Kampen inv.nr. 2783; Nationaal Archief (hierna NA), Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918 (hierna BZ), inv.nrs. 1057-1058.
  40. NA, BZ inv.nr. 1057; rapport van Rijksadviseurs aan Minister van Binnenlandse Zaken (hierna MvBZ) d.d. 23.11.1875.
  41. Mulder ontwikkelde zich snel tot de rechterhand van Victor de Stuers (Tweede Kamerlid, bekend van zijn protestartikel 'Holland op zijn smalst' dat in 1873 in *De Gids* verscheen). Tot 1901 was De Stuers hoofd van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen. In 1902 werd hij aangesteld als Rijksarchitect voor de Monumenten.

42. Mulder en Redtenbacher zijn alleen al door hun handschrift duidelijk uit elkaar te houden, daar komt nog bij dat de eerste zijn aantekeningen in het Nederlands neerschrijft en de tweede in het Duits. Met dank aan de heer P. Don, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).
43. De tekeningen betreffende de Bovenkerk in SB 21 zijn te vinden op de pagina's 53-54 t/m 81 (nieuwe nummering). De tekeningen zijn te raadplegen op de Beeldbank van de RCE onder de omschrijvingen SB-21-53_54, SB-21-55_56 enz. t/m SB-21-53_54.
44. SB-21, p. 67-68.
45. Ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis', 79. De tekening, gesigneerd: Redtenbacher del 1877, is als plaat nummer 109 opgenomen in *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst*, uitgave 1921. Toen de Commissie van Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis in 1879 werd opgeheven, waren twee afleveringen van door haar uitgegeven *Mededeelingen* verschenen, die versierd waren met 11 platen. Maar er waren reeds tal van andere platen afgedrukt, die door omstandigheden nooit waren gepubliceerd. In 1921 werden deze 114 platen alsnog losbladig in een band uitgegeven. Hieronder bevindt zich met de nummers 101-112 ook een twaalfstal platen met betrekking tot de Bovenkerk. Volgens de inleiding van de uitgave betreft het hier restauratieplannen die niet uitgevoerd zijn.
46. NA, BZ inv.nr. 1057, afschrift van een brief van de architect D.J. Hz, gedateerd Zutphen 4 maart 1876 aan de kerkvoogdij van de Hervormde gemeente van Kampen.
47. *Mededeelingen*, plaat nr. 103.
48. F. Vermeulen, 'De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen. Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke bouwkunst der Nederlandse Hanzesteden', *Oudheidkundig Jaarboek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 4(1924)7-8. Ter Kuile, 'Bouwgeschiedenis', 80.
49. Stedelijk Museum Kampen, inv.nrs. 166, 1271, 1309 en 1312. In het bestek van de restauratie van het koor uit 1882 (NA, BZ inv.nr. 1057, Bestek restauratie d.d. 18-7-1882, p. 3) lezen we onder het kopje Lichtramen: 'De drie oude steenen en het later aangebrachte houten lichtraam in dezen gevel, bij gedeelte verwijderen...'.⁴⁹ Met de 'drie oude steenen' zullen ongetwijfeld de sculpturen bedoeld zijn die zich thans nog in de collectie van het museum bevinden. Alleen had men in 1882 blijkbaar één van de sculpturen over het hoofd gezien.
50. Op 17-2-2012 met behulp van mallen ter plaatse vastgesteld door de auteur van dit artikel.
51. Wel is op basis van het profiel vastgesteld dat de man met platte pet zich aan de linkerzijde van een geveldam en de man met de hoge muts zich aan de rechterkant van een geveldam moet hebben bevonden.
52. Veel topstukken uit de huidige museumcollectie zijn dankzij zijn inspanningen voor Kampen bewaard gebleven en/of aangekocht. Zie: D. van der Vlis, 'Ruim 140 jaar archiefzorg te Kampen', in: *Jaarverslag 1972 Gemeentearchief Kampen*, 20-21.
53. SAK, Nieuw Archief Kampen, inv.nr. 493. Met dank aan J. Kroon, die mij attendeerde op deze brief.

54. Zie SAK, Archief Ned. Herv. Kerk Kampen, inv.nrs. 504: Register houdende aantekening van de voortgang van de restauratie van (het koor van) de Bovenkerk, 1882-1891; bijgehouden door de opzichter over de restauratie H. de Graaf (ook in afschrift in NA, BZ, inv.nr 1058).
55. NA, BZ inv.nr. 1057, brief van Cuypers aan MvBZ d.d. 2.7.1883 en 22.12.1883 en brief van MvBZ aan kerkvoogdij van 12.7.1883.
56. NA, BZ inv.nr. 1057, brief van Cypers aan MvBZ d.d. 18.12.1884.
57. NA, BZ inv.nr. 1058, brief van kerkvoogdij aan MvBZ d.d. juni 1884. Van het aan Nanninga Uitterdijk overgedragen gebrandschilderd glas bevindt zich (nog?) slechts één voorbeeld, in de vorm van een leeuwenkop, in de museumcollectie: Stedelijk Museum Kampen, inv. nr. 1390. Het glaswerk lag decennialang in slechte staat en deels uit het lood in het museumdepot. In 2010 is het lood verwijderd en zijn de (nog) aanwezig glasstukken door Jan Brokkelkamp op een nieuwe ondergrond bevestigd.
58. De schets wordt ook al genoemd in de uit 1921 daterende bouwhistorische beschrijving van de Bovenkerk van Frans Vermeulen: Vermeulen, 'St. Nicolaas- of Bovenkerk'.
59. Helten geeft in noot 537 als bronvermelding van dit rapport per abuis (?) NA, BZ inv.nr. 1058 in plaats van inv.nr 1057.
60. Helten, *Kathedralen*, 125-126.
61. De hier genoemde citaten zijn door Helten ten onrechte aan Cuypers toegeschreven. In de tekst op p. 126 noemt Helten een bericht van Cuypers aan de Minister van Binnenlandse Zaken uit 1877. In de daarbij behorende verwijzing in noot 540 dateert hij het bericht op 17 december 1880. Genoemd bericht bevindt zich wel in NA, BZ inv.nr. 1057 (en niet in inv. nr 1058 zoals Helten vermeldt), maar daar staat het door Helten gegeven citaat niet in. Voor het vervolg van Cuypers citaat verwijst Helten in de noten 542 en 543 naar een notitie van Cuypers uit 1888. In NA, BZ inv.nr. 1058 bevindt zich een drietal brieven van Cuypers aan de Minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 30 juni, 12 juli en 20 december 1888, maar in geen van deze brieven is het door Helten gegeven citaat aangetroffen. De door Helten aan Cuypers toegeschreven citaten zijn wel terug te vinden in het eerder genoemde advies aan de kerkvoogdij van 'architect D.J. Hz' uit Zutphen, gedateerd 4 maart 1876, NA, BZ inv.nr. 1057. Deze afkorting staat vermoedelijk voor architect Hezemans, die later tijdens de restauratie samen met Cuypers de inspectie van de werkzaamheden uitvoerde: zie NA, BZ inv.nr. 1057, afschrift van een brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de hervormde kerkvoogdij d.d. 12-7-1883.
62. Helten verwijst op p. 126, noot 543 als bewijs voor de aanwezigheid van een dergelijke ankerconstructie naar de vaker door hem aangehaalde brieven van Cuypers, feitelijk dus het advies van Hezemans aan de kerkvoogdij. Hierin wordt echter op geen enkele wijze de aanwezigheid van een ankerstelsel beschreven. Een ankerstelsel als bij het gotische koor van de Dom te Aken en de Sainte-Chapelle is ook niet bij restauraties aangetroffen in het koor van de Bovenkerk.

63. Kolman, *Naer de eisch*, 181 en 361-noot 82.
64. SAK, Oud Archief Kampen (hierna OAK) inv.nr. 1332.
65. Ibidem, fol. 32r.
66. Ibidem, fol. 30r.
67. Ibidem, fol. 29r.
68. Ibidem, fol. 12r.; W.D. van der Kleij en W.H. Zwart, *Orgels en organisten in Kampen* (Kampen 1995) 12.
69. Th.M. van Mierlo, 'Een belegering Verbeeld. Rennenbergs beleg van Kampen (1578) in woord en beeld', *Kamper Almanak* (2003) 99-100.
70. SAK, OAK inv.nr. 1332, fol. 48v.
71. Ibidem fol. 75v.
72. Ibidem fol. 72v.
73. In de rekening van 1590 is ook nog sprake van werkzaamheden 'op dye kerycke boghen' (SAK, OAK inv.nr. 1332, fol. 188r). Maar gezien de context lijkt het erop dat we hier toch eerder moeten denken aan werkzaamheden boven de gewelven, in verband met herstelwerkzaamheden aan het kerkdak. De vermelding bevindt zich namelijk onder de rubriek betreffende uitgaven voor reparatie van het dak van de kerk (fol. 187v-189r).
74. Ibidem, 'Dit naebescreffen ys mijn ontfanck fant affbreken fande pieliers unde boegen wes yck fan steen unde yesser unde loedt intfangen hebbe als folget': fol. 207v-209r en 'Dyt naebescreffen ys mijn utgefen van de affbrekiynge vande pylers unde boegen': fol. 212r-213r. De rekening over het jaar 1592 is in 2014 hertaald door Gerrit Eijlander.
75. Drachenfelser steen, een vulkanische gesteente, komt vaak voor in de oudste monumenten, samen met Römer tufsteen. De steen is afkomstig van de Drachenfels, de langs de Rijn gelegen berg in het Duitse Zevengebergte. Tufsteen is eveneens een vulkanische steen en is vooral gewonnen in het Eifelgebied. Omdat de Romeinen de eersten waren die de steen toepasten in gebouwen, wordt het gesteente ook wel Römer tuf genoemd. Samen met het Drachenfels trachiet werd het Römer tuf het belangrijkste natuurstenen bouw materiaal. Dat we beide soorten samen aantreffen bij de Bovenkerk is dus niet verwonderlijk. Bentheimer steen is daarentegen een afzettingsgesteente, afkomstig uit het graafschap Bentheim in Duitsland. Naast de opkomst van de lokaal gebakken baksteen, werd deze natuursteen, die over tolvrije rivieren ingevoerd kon worden, een belangrijke oorzaak van de terugloop van het gebruik van Römer tufsteen. W. Dubelaar (eindred.), *Utrecht in steen: historische bouwstenen in de binnenstad* (Utrecht 2007) 35, 44-46 en 58-61.
76. Het totaalbedrag aan kosten was 408 herenponden en 5½ stuiver. Met de verkoop aan vrijkomende materialen kwam binnen 640 herenponden en 2 stuiver.
77. Van Mierlo, *Paulus Utenwael*, 13.
78. Rosenberg, *Bulletin*, 74; zie voor een recensie van de dissertatie van Kolman: P.T.E.E. Rosenberg, in *Bulletin KNOB*, 94(1995)2, 72-73.